

Van excuusdebat tot excuuscultuur

Over de omgang met zwarte bladzijden uit
het verleden

Naam: Martje den Ouden

Klas: VWO 6

Jaar: 2020-2021

Docent: Dhr. J.N. Mouthaan

Inhoudsopgave

Inleiding	4
Hoofdstuk 1: Op welke momenten (periode 1995-2020) zijn er door Nederlandse instanties excuses aangeboden over Holocaust of slavernijverleden of is hiertoe opgeroepen?	5
Inleiding	5
1.1 Excuses Holocaust.....	5
1.1.1 Excuses regering.....	5
1.1.2 Excuses bedrijven.....	8
1.1.3 Excuses kerken	9
1.2 Excuses slavernijverleden	11
1.2.1 Excuses regering.....	11
1.2.2 Excuses bedrijven.....	14
1.2.3 Excuses kerken	14
Conclusie	15
Hoofdstuk 2: Wat is de betekenis van de begrippen excuses, spijtbetuiging en schuldbelijden en collectieve verantwoordelijkheid?.....	17
Inleiding	17
2.1 Definities en betekenis excuses, spijtbetuiging en schuldbelijden	17
2.2 Collectieve verantwoordelijkheid in de Bijbel	19
2.3 Hedendaags denken over collectieve verantwoordelijkheid	20
Conclusie	21
Hoofdstuk 3: Wat zijn de motieven om excuses aan te bieden of te vragen?	23
Inleiding	23
Erkenning van pijn uit het verleden.....	23
Heling en verzoening.....	24
Perspectief op de geschiedenis veranderen	25
Actuele problemen: bestrijding racisme en antisemitisme	26
Leren voor het heden	27
Conclusie	28
Hoofdstuk 4: Welke bezwaren zijn er tegen het aanbieden van excuses?.....	30
Inleiding	30
4.1 Historische bezwaren	30
Historische kritiek	30
Niet vanuit het heden het verleden beoordelen	31
Afstand in tijd.....	31

Excuses zijn selectief.....	32
4.2 Morele bezwaren	32
Excuses vanuit hoogmoedige kijk op het verleden	32
Excuses: verantwoordelijkheid verleden van zich afschuiven	33
4.3 Bezwaren betreffende de gevolgen van excuses	34
Excuses leiden tot polarisatie	34
Omgekeerd effect	35
Conclusie	35
Hoofdstuk 5: Van excuusdebat tot excuuscultuur: hoe is de toenemende aandacht voor historische excuses te verklaren?.....	36
Inleiding	36
5.1 Algemene ontwikkelingen.....	36
Van een zware naar een lichte gemeenschap.....	36
De Koude Oorlog voorbij.....	37
5.2 Ontwikkelingen excuses Holocaust.....	38
5.2.1 Jaren zestig/zeventig.....	38
5.2.2 Jaren 2000-2020	39
5.3 Ontwikkelingen excuses slavernijverleden	40
Multidirectional memory.....	40
Multiculturele samenleving	40
Conclusie	40
Conclusie	42
Nawoord	44
Bijlagen	46
Bronvermelding.....	46
Boeken.....	46
Internetsites	46

Inleiding

Vorig jaar heb ik voor het vak maatschappijleer een presentatie gehouden over de omgang met zwarte bladzijden uit het verleden. De voorbeelden waar ik op inging liepen uiteen: van de excuses van Rutte en de schadevergoeding van de NS tot het verwijderen van standbeelden en wijzigen van straatnaamborden. Excuuscultuur in de breedste zin van het woord. Het was voor mij een eerste verkenning met het onderwerp excuuscultuur. Ik had echter niet de gelegenheid om diep op de achterliggende oorzaak van deze excuuscultuur in te gaan. Die vraag bleef hangen en omdat er nog zoveel over het onderwerp te onderzoeken was, leek het mij interessant om hier in mijn PWS wel op in te kunnen gaan. Om het onderzoek enigszins te beperken, heb ik ervoor gekozen om mij in dit werkstuk alleen op excuses te richten. Als belangrijkste voorbeelden, behandel ik de excuses voor de Holocaust en voor het slavernijverleden.

De hoofdvraag luidt: ‘Toenemende aandacht voor excuses voor zwarte bladzijden uit de geschiedenis: wat ligt hieraan ten grondslag?’ Om het thema in kaart te brengen, begin ik met een tijdlijn. Die maakt inzichtelijk hoe het excuusdebat verloopt en zal helpen om later antwoord te geven op de vraag of er inderdaad sprake is van een excuuscultuur. In de tijdlijn komen we verschillende begrippen tegen die enige uitleg behoeven. In hoofdstuk 2 ga ik hier op in en behandel ik ook de betekenis van collectieve verantwoordelijkheid. Dit doe ik door te kijken wat de Bijbel erover zegt en door na te gaan hoe er in de huidige samenleving over gedacht wordt. In hoofdstuk 3 probeer ik erachter te komen wat de motieven zijn om excuses aan te bieden. In hoofdstuk 4 komen de motieven tegen het aanbieden van excuses aan de orde. Omdat de hoofdvraag hiermee nog niet volledig beantwoord kan worden, ga ik in hoofdstuk 5 verder op zoek. In dat laatste hoofdstuk staat de vraag centraal welke ontwikkelingen geleid hebben tot de toenemende aandacht voor zwarte bladzijden uit het verleden.

Om op deze vragen antwoord te krijgen heb ik artikelen uit kranten, nieuwssites en opiniebladen gelezen. Ik bleef echter nog met vragen zitten. Daarom heb ik ook verschillende interviews gehouden. Om echt de motieven van voor- en tegenstanders te ontdekken en te begrijpen, leek het me goed zelf met hen in gesprek te gaan. Voor hoofdstuk 1 en 2 heb ik veel gehad aan het waardevolle interview met ds. Sonneveld. Ds. Sonneveld roept de kerk al enige tijd op om schuldbelijdenis richting het Joodse volk te doen. In het gesprek proefde ik dat de schuld van de kerk ook echt een persoonlijke nood voor hem is. Ook vond ik het eer om in het Amsterdamse stadhuis in gesprek te gaan met Mourad Taimounti, lijsttrekker DENK in Amsterdam. Hij heeft namens zijn partij een initiatiefvoorstel ingediend om als stad excuses aan te bieden voor het slavernijverleden. Het voorstel is met een meerderheid in de raad aangenomen. Taimounti maakte in het interview duidelijk dat het om meer dan excuses gaat. In de samenleving moet (meer) bewustwording en erkenning ontstaan. Vanwege de omstandigheden rond het coronavirus heb ik met prof. dr. P.C. Emmer een telefonisch interview gehouden. Emmer is gespecialiseerd in het slavernijverleden en spreekt zich regelmatig in de media uit tegen het aanbieden van excuses. Tenslotte mocht ik mijn vragen nog stellen aan dr. B.T. Wallet, gespecialiseerd in het naoorlogse Jodendom in Nederland. Ik verwachtte het vooral over de excuses voor de Holocaust te hebben, maar Wallet had net zoveel te zeggen over excuses voor het slavernijverleden. Hij plaatste de excuses in breder perspectief en wees mij op onder andere de theorie van Rothberg over multidirectional memory en de filosofie van Elazar Barkan die het einde van de Koude oorlog aan het ontstaan van de excuuscultuur verbindt.

Hoofdstuk 1: Op welke momenten (periode 1995-2020) zijn er door Nederlandse instanties excuses aangeboden over Holocaust of slavernijverleden of is hiertoe opgeroepen?

Inleiding

'Historische schuldbelijdenissen zijn in de mode.'¹ 'Wie zijn stellingname projecteert op de actualiteit ziet dat in het Westen een proces gaande is van rekenschap geven over niet zo fraaie passages uit het verleden.'² 'Historici stellen vragen naar de oorsprong van verschijnselen. Waar komt de recente excuuscultuur vandaan?'³

Een paar citaten die laten zien dat er op dit moment een proces gaande is rondom het rekenschap geven van zwarte bladzijden uit het verleden. Een proces van vooral de laatste jaren en dat nu tot een hoogtepunt lijkt te zijn gekomen. In dit hoofdstuk volgen we die ontwikkeling. Welke gebeurtenissen hebben de laatste jaren plaatsgevonden en wat is er veranderd?

En als er sprake is van een excuuscultuur, wanneer is dat begonnen? In veel artikelen die de laatste tijd geschreven zijn wordt er gesproken over een fenomeen van de laatste twintig jaar. Als we echter kijken naar de spijtbetuigingen en excuses voor de Holocaust, wordt 1995 als beginjaar genoemd. Daarom bekijken we in deze vraag de periode 1995-2020. Na 1995 is er steeds vaker en met duidelijkere bewoordingen sprake van erkenning van tekortkoming tijdens de Tweede Wereldoorlog.

Er wordt niet alleen teruggekeken op de Tweede Wereldoorlog, maar ook op gebeurtenissen verder in het verleden. Het slavernijverleden is de laatste jaren ook steeds meer onderwerp van discussie geworden. Een VN-conferentie in 2001 is het eerste moment van verontschuldiging voor het slavernijverleden vanwege het aandeel dat Nederland daarin had.

In dit hoofdstuk zijn twee tijdlijnen gemaakt van verschillende bepalende gebeurtenissen op weg naar excuses voor de Holocaust en het slavernijverleden. Rondom het aanbieden van excuses zijn allerlei overwegingen en bezwaren. Juist die discussies zullen duidelijkheid geven over de kanteling die er in de omgang met donkere hoofdstukken uit ons verleden gekomen is. In dit hoofdstuk is de discussie al te zien in verklaringen en reacties, in hoofdstuk 3 en 4 wordt op de argumenten ingegaan.

1.1 Excuses Holocaust

1.1.1 Excuses regering

1995: Koningin Beatrix duidt er in het Israëliësch parlement op dat de bescherming van Joodse medeburgers tekort is geschoten. Dit moment kan worden gezien als de eerste stap richting het aanbieden van excuses door de Nederlandse regering, wat uiteindelijk is gebeurd in 2020.⁴

26 januari 2000: Het kabinet biedt onder premier Wim Kok excuses aan voor de 'kille ontvangst' na de oorlog van Joden die de Holocaust hadden overleefd. In een toespraak tijdens een internationaal symposium in Stockholm over Holocausteducatie geeft de premier toe dat in het rechtsherstel 'te veel formalisme, bureaucratie en vooral kilte was.'⁵ Er was te weinig begrip voor hen die terugkwamen. Zo moesten Joden achterstallige belastingen betalen of mochten ze niet terugkeren naar hun huis, omdat

¹ Bouwman, R. (2020, 4 februari). *Ons schuldgevoel over de Tweede Wereldoorlog mag wel wat minder*. EWmagazine.nl. <https://www.ewmagazine.nl/opinie/opinie/2020/02/ons-schuldgevoel-over-de-tweede-wereldoorlog-mag-wel-wat-minder-735718/> (Geraadpleegd: 26-08-2020)

² Boom, J. (2001, 15 september). *Schuld en boete*. De Groene Amsterdammer. <https://www.groene.nl/artikel/schuld-en-boete> (Geraadpleegd: 14-09-2020)

³ Jonker, E. (2014b). Over historische excuses, morele genoegdoening en verzoening. *BMGN - Low Countries Historical Review*, 129(4), 65. <https://doi.org/10.18352/bmgn-lchr.9862>

⁴ NU.nl. (2020, 2 februari). *Rabbin Menno ten Brink: "De excuses van Mark Rutte ontroerden mij"*. NU - Het laatste nieuws het eerst op NU.nl. <https://www.nu.nl/weekend/6027346/rabbin-menno-ten-brink-de-excuses-van-mark-rutte-ontroerden-mij.html> (Geraadpleegd: 13-7-2020)

⁵ Butijn, H. (2001, 2 november). *Kilte maar ook warmte na WO II*. Trouw. <https://www.trouw.nl/nieuws/kilte-maar-ook-warmte-na-wo-ii~b91f95b5/> (Geraadpleegd: 13-07-2020)

het al door anderen werd bewoond. Kok: 'Er zijn fouten en tekortkomingen geconstateerd die onder ogen moeten worden gezien.'⁶

Kok erkent hiermee 'ruiterlijk dat het na de oorlog anders had gekund', maar hij wil niet 'het spijt ons' zeggen.⁷ De procedures waren wel traag en weinig flexibel, maar zuiver juridisch gezien valt er volgens Kok weinig aan te merken op het Nederlandse naoorlogse beleid. Als Naftaniel (directeur CIDI 1980-2013, zelf van Joodse komaf), ook aanwezig in Stockholm, toch op excuses aandringt zegt Kok tegen de media: 'Ik zou eerder zeggen: het is te betreuren, dan: het spijt ons.'⁸ Veel Joden reageren hier zeer teleurgesteld op.

Kok heeft excuses aangeboden voor de 'ambtelijk-juridisch kille ontvangst', maar hij heeft met geen woord over de rol van de overheid tijdens de bezetting gesproken. Aanvankelijk wilde Kok zelfs helemaal geen excuses aanbieden. Pas na aandringen van onder meer de ministers Borst en Zalm, die destijds betrokken waren bij onderhandelingen over de compensatie van geroofde Joodse tegoeden, ging de premier overstag.⁹

28 januari 2000: Kok biedt excuus aan voor het onrecht dat Joodse overlevenden na de oorlog door de regering en de samenleving is aangedaan bij terugkeer uit de concentratiekampen.

De commissie Van Kemenade bracht op 27 januari een rapport uit over het handelen van de Nederlandse overheid tegenover de Joden na de Tweede Wereldoorlog. Na lezing van het rapport biedt Kok excuses aan voor het onrecht dat de Joodse overlevenden na de oorlog door de regering en de samenleving is aangedaan bij terugkeer uit de concentratiekampen. Kok zegt dat hij aanvankelijk niet het woord excuses in de mond wilde nemen omdat hij niet de indruk heeft willen wekken dat de naoorlogse kabinetten niet integer hebben gehandeld. Daarnaast vond de regering het lastig om een oordeel te vellen over wat de regering van toen deed. Niemand kan weten wat hij/zij in dezelfde situatie zou hebben gedaan. Kok zegt daarom dat 'met de inzichten van nu een spijtbetuyging op zijn plaats is, zonder daarbij te willen suggereren dat de verantwoordelijken van destijds boze bijbedoelingen hebben gehad'¹⁰.

In de ministerraad gaat het vervolgens uitgebreid over wat het bekend om spijt of excuses uit te spreken. In de aansluitende persconferentie licht Kok de betekenis van de spijtbetuyging (26 januari) toe: 'Spijtbetuyging is een excuus, ja. Spijtbetuyging zegt: het spijt ons. Ik denk dat velen die spijt met mij delen, jonge mensen, oudere mensen, mensen van middelbare leeftijd. Dat we terugkijkend op toen en met de inzichten van nu moeten constateren dat de Nederlandse samenleving, soms ook de mensen die in de Nederlandse overheid werkzaam waren, te slordig zijn omgegaan met de positie van mensen die terugkeerden na de oorlog. En ik denk dat heel veel mensen die toen verantwoordelijkheid droegen dat ook allemaal te goeder trouw hebben gedaan. Er zijn daarnaast echt ook vreselijke dingen gebeurd in de sfeer van roof en confiscatie en u kent ook alle rapporten en berichten daarover. Maar dat alles is voldoende reden om te zeggen: het spijt ons allen, ook de Nederlandse regering, zoals ze thans verantwoordelijkheid draagt.'¹¹

Van Kemenade deed in zijn rapport de aanbeveling om ten behoeve van de Joodse gemeenschap een bedrag van 250 miljoen gulden ter beschikking te stellen als tegemoetkoming voor de tekortkomingen in het rechtsherstel. Het genoemde bedrag levert veel discussie op. Uiteindelijk stelt de regering 680 miljoen gulden beschikbaar voor oorlogsslachtoffers, waarvan bijna 400 miljoen voor de Joodse gemeenschap.

⁶ Idem.

⁷ Rijken, K. (2020, 23 februari). *Gestorven Jos van Kemenade (82) stelde Joods Nederland teleur met zijn restitutie-rapport*. Jonet.nl. <https://jonet.nl/gestorven-jos-van-kemenade-82-stelde-joods-nederland-teleur-met-zijn-restitutie-rapport/> (Geraadpleegd: 13-07-2020)

⁸ Idem.

⁹ Historiek. (2020, 26 januari). *Geen excuus kabinet voor 'slappe houding' Jodenvervolging*. <https://historiek.net/geen-excuus-kabinet-voor-slappe-houding-jodenvervolging/14280/> (Geraadpleegd: 13-07-2020)

¹⁰ Rijken, K. (2020)

¹¹ Idem.

Januari 2012: Gerrit Zalm (VVD) en Els Borst (D66) vinden dat Nederland excuses zou moeten aanbieden voor de slappe houding van de regering in ballingschap ten opzichte van de Jodenvervolging in de Tweede Wereldoorlog. Dat stellen de oud-ministers in het boek *Judging the Netherlands* van Manfred Gerstenfeld. Zalm en Borst waren in 2000 allebei betrokken bij de onderhandelingen over de compensatie van geroofde Joodse tegoeden. De regering-Kok betuigde toen ook spijt over de wijze waarop de Joden na de oorlog zijn behandeld. Zalm zou er ‘geen moeite mee hebben gehad om excuses daarvoor aan te bieden’¹². Borst zou ‘zonder aarzeling excuses hebben aangeboden’¹³. En dat niet alleen over de houding van de regering na de oorlog maar ook in de oorlog. Volgens Borst ‘weten we nu dat de Jodenvervolging koningin Wilhelmina weinig bezighield’¹⁴.

Januari 2012: Het kabinet ziet geen reden om excuus aan te bieden voor de houding van de Nederlandse regering in ballingschap ten opzichte van de Jodenvervolging tijdens de Tweede Wereldoorlog. Dat zegt premier Rutte in antwoord op Kamervragen van de PVV. Aanleiding voor de Kamervragen was de publicatie van het boek van Manfred Gerstenfeld. Daarin wordt de passieve houding van de Nederlandse regering in ballingschap met betrekking tot de Jodenvervolging duidelijk. De PVV noemt deze ontdekking ‘schokkend’ en is van mening dat excuses wel op zijn plaats zijn.

Premier Rutte blijkt dat echter niet van plan te zijn. De premier antwoordt dat er geen ‘breed gedragen advies’ ligt uit de kring van betrokkenen (met andere woorden: als de nabestaanden er niet om vragen, hoeft het ook niet¹⁵) of geobjectiveerde informatie is die zou moeten leiden tot excuses.¹⁶ Ook wijst Rutte naar de excuses die premier Kok in 2000 gemaakt heeft. Omdat er toen al sorry is gezegd vindt de premier het niet nodig om nu excuses aan te bieden voor het handelen van de overheid tijdens de Tweede Wereldoorlog.

26 januari 2020: Premier Mark Rutte biedt in zijn toespraak tijdens de Nationale Holocaustherdenking in Amsterdam excuses aan namens de Nederlandse regering voor het ‘overheidshandelen’ tijdens de Tweede Wereldoorlog. Hij sprak de historische woorden: ‘Nu de laatste overlevenden nog onder ons zijn, bied ik vandaag namens de regering excuses aan voor het overheidshandelen van toen.’¹⁷

Het is een mijlpaal in de Nederlandse geschiedenis. Nooit eerder bood een Nederlandse regeringsleider excuses aan voor het handelen van de Nederlandse overheid tijdens de Tweede Wereldoorlog. Nu erkent de regering dat ‘onze overheidsinstanties, als hoeders van recht en veiligheid, zijn tekortgeschoten.’¹⁸ En dat ‘de bittere consequenties van registratie en deportatie niet tijdig en niet voldoende werden onderkend’¹⁹. De excuses zijn, 75 jaar na de bevrijding, laat maar niet te laat is de teneur bij Holocaust-overlevenden en nabestaanden. Hoewel ze vinden dat de Nederlandse regering veel eerder excuses had moeten aanbieden, toen er nog meer Holocaustoverlevenden leefden, zijn ze toch blij met de erkenning van de Nederlandse overheid dat zij tijdens de Tweede Wereldoorlog fouten zijn gemaakt.

Ook verschillende Joodse organisaties reageren positief op de gemaakte excuses. Eddo Verdoner, voorzitter van het Centraal Joods Overleg, dat de belangen van de Joodse gemeenschap in Nederland behartigt: ‘Dit kwam voor ons als een verrassing. Het is goed dat er nu zo duidelijk is uitgesproken

¹² *Tijd voor excuses Nederlandse houding Jodenvervolging*. (2012, 4 januari). ed.nl. <https://www.ed.nl/binnenland/tijd-voor-excuses-nederlandse-houding-jodenvervolging~a8d4ef5c/>

¹³ Idem.

¹⁴ Idem.

¹⁵ *Rutte weigert excuses negeren Holocaust*. (2012, 12 januari). Joop. <https://joop.bnnvara.nl/nieuws/rutte-weigert-excuses-negeren-holocaust> (Geraadpleegd: 13-07-2020)

¹⁶ Historiek. (2020)

¹⁷ Ministerie van Algemene Zaken. (2020, 21 februari). *Toespraak van minister-president Mark Rutte bij de Nationale Holocaust Herdenking, Amsterdam*. Toespraak | Rijksoverheid.nl.

<https://www.rijksoverheid.nl/documenten/toespraken/2020/01/26/toespraak-van-minister-president-mark-rutte-bij-de-nationale-auschwitzherdenking-amsterdam> (Geraadpleegd: 07-09-2020)

¹⁸ Idem.

¹⁹ Idem.

wat er is misgegaan. Het is een historisch moment. Een mijlpaal.²⁰ Jacques Grishaver (1942), zelf als kind ondergedoken en nu voorzitter van het Nederlands Auschwitz Comité, noemt de excuses werkelijk fantastisch. Hij is zelf bij de herdenking aanwezig geweest en heeft daarna Rutte omhelsd. ‘We hebben er 75 jaar op moeten wachten. De premier heeft geschiedenis geschreven. Hij is onze held. Het had altijd eerder gekund, maar wees blij dat het nu gebeurd is. Klaar.’²¹ Rabbijn Menno ten Brinke, ook een van de aanwezigen tijdens de herdenking, verkeerde korte tijd in shock toen hij hoorde dat Rutte namens de regering excuses aanbood. Hij vindt het knap van de regering om naar buiten te treden en te zeggen: ‘Wij waren destijds niet verantwoordelijk, maar we zijn wel de rechtsopvolgers van de overheid die er toen zat en wij geven nu toe dat we verkeerd bezig zijn geweest.’²²

Hoewel het ‘beter laat dan nooit’ is, komt toch wel de vraag naar boven waarom de regering nu pas excuses maakt voor de houding tijdens de Tweede Wereldoorlog. Het is inmiddels 75 jaar na het einde van de oorlog. Daarnaast is Nederland het laatste land, jaren na Frankrijk, België, Luxemburg, Denemarken, Noorwegen, Litouwen dat met erkenning en excuus van de Nederlandse overheid komt.²³ Nederland was ‘de enige grote uitzondering’ door ‘stelselmatig’ te weigeren het falen van het oorlogskabinet in Londen te erkennen.²⁴

De Rijksvoorlichtingsdienst (RVD) laat weten dat de 75-jarige herdenking voor het kabinet ‘als een goed moment’ voelde. Volgens de premier was er in 2000 geen ‘breed gedragen advies’. De RVD kan echter niet zeggen op welke informatie de premier doelt. De Joodse gemeenschap noemt het onzin. Verdoner: ‘De vraag om excuses heeft er altijd gelegen.’ Hij zegt dat het als een doorn in hun oog bleef zitten hoe de Joden tijdens de Tweede Wereldoorlog door de overheid in de steek gelaten zijn. Als de excuses meteen na de oorlog waren aangeboden, had het ‘veel nabestaanden rust kunnen geven’, zegt Verdoner. ‘Nu zijn er nog maar een paar overlevenden over.’²⁵

Het Auschwitz Comité en het CJO vinden het niet nodig dat premier Rutte, in het verlengde van zijn excuses, ook nog over de brug komt met herstelbetalingen. ‘Dit gaat over helende woorden en erkenning. Dat is nu het belangrijkste.’²⁶

1.1.2 Excuses bedrijven

29 september 2005: Toenmalig president-directeur Aad Veenman biedt ‘uit de grond van zijn hart en in alle bescheidenheid namens de Nederlandse Spoorwegen zijn oprechte verontschuldiging aan, aan de Joodse gemeenschap en de andere betrokken groepen’.²⁷ Hij deed dat op station Muiderpoort in Amsterdam. Een symbolische locatie, omdat in de oorlog NS-treinen vanaf dat station ruim elfduizend Joden weggevoerd naar het kamp Westerbork. Het merendeel van hen werd doorgevoerd naar Auschwitz en Sobibor.

Het is de eerste keer dat de NS stilstaat bij dit deel van haar verleden, zegt Veenman met ‘oprechte spijt’. ‘Hoe is dit verklaarbaar?’ Veenman wil ‘over de diepere oorzaak niet redetwisten. Ook het tijdstip is irrelevant.’ In de inleiding geeft hij echter wel een verdediging voor het feit dat de NS nu pas spijt betuigt: ‘Nog steeds verschijnen er films, artikelen en boeken met juist deze episode als achtergrond, vanuit telkens nieuwe invalshoeken. Het vraagt dus veel meer dan zes decennia om deze periode in zijn volle omvang te doorgronden (...).’²⁸

²⁰ Dujardin, A. (2020, 26 januari). *Excuses van Rutte verrassen Joodse gemeenschap*. Trouw. <https://www.trouw.nl/nieuws/excuses-van-rutte-verrassen-joodse-gemeenschap~bcfd87f7/> (Geraadpleegd: 13-07-2020)

²¹ Idem.

²² NU.nl. (2020, 2 februari)

²³ Bakker, R. (2020, 2 mei). *Nederlandse ambtenaren voerden de Jodenvervolgning nauwgezet uit*. wyniasweek.nl. <https://www.wyniasweek.nl/nederlandse-ambtenaren-voerden-de-jodenvervolgning-nauwgezet-uit/>

²⁴ Dat schreven rabbijn Cooper en Manfred Gerstenfeld in The Wall Street Journal, geciteerd in Redactie buitenland. (2015). *Joden vragen excuses Nederland voor Shoah*. RD.nl. <https://www.rd.nl/artikel/624407-joden-vragen-excuses-nederland-voor-shoah> (Geraadpleegd: 02-12-2020)

²⁵ Dujardin, A. (2020)

²⁶ Idem.

²⁷ NS. (2015, 27 januari). *Reactie op uitzending Brandpunt over 70 jaar bevrijding Auschwitz*. NS.nl. <https://nieuws.ns.nl/ns-actie-op-uitzending-brandpunt-over-70-jaar-bevrijding-auschwitz/> (Geraadpleegd: 11-09-2020)

²⁸ Idem.

De NS hoopt nu door hun rol van toen te benoemen een pijnlijk hoofdstuk uit hun verleden af te sluiten. Tegelijkertijd beseft de NS dat mensen hier ook vragen en bezwaren bij kunnen hebben. ‘Moet het huidige NS hiervoor haar excuses aanbieden?’ En excuses kunnen ook ‘overkomen als een te gemakkelijk gebaar’ of ‘uitgelegd worden als de zoveelste bijdrage aan de sorry-cultuur’.²⁹ Wellicht waren het ook die bezwaren die ervoor gezorgd hebben dat de NS tien en vijf jaar eerder niet is ingegaan op een oproep tot spijtbetuiging.³⁰

In 2018 wordt er een akkoord bereikt over een financiële vergoeding aan slachtoffers en nabestaanden van treintransporten in de Tweede Wereldoorlog. Dit gebeurt na talloze gesprekken te hebben gevoerd met Holocaustoverlevende Salo Muller. De NS heeft tijdens de Duitse bezetting ruim 100.000 Joden, Sinti en Roma per trein naar Westerbork, Vught of Amersfoort vervoerd. Hoewel het spoorwegbedrijf dit deed in opdracht van de bezetter, bracht zij wel elke rit in rekening. Het werd door de Duitsers betaald met geld dat van de slachtoffers was geroofd. Omgerekend heeft het bedrijf ongeveer 2,5 miljoen euro aan de transporten verdiend.

In juli 2020 heeft de NS bijna 5000 aanvragen voor de ‘schadevergoeding’ goedgekeurd. Uit gegevens van de Commissie Tegemoetkoming NS blijkt dat het zeker om 38 miljoen euro gaat.³¹

1.1.3 Excuses kerken

2020: In het Reformatorisch Dagblad verschijnen verschillende opinieartikelen waarin J. van der Graaf (voorheen algemeen secretaris van de Gereformeerde Bond in de PKN), C. Sonneveld (predikant Gereformeerde Gemeenten) en ir. Henk J. Schouten er bij de kerken op aan dringen schuld te belijden over hun houding bij de Holocaust. De artikelen van J. van der Graaf en ds. Sonneveld, als vertegenwoordigers van de PKN en de Gereformeerde Gemeenten, geef ik verkort weer.

‘Schuld aan vervolging van Joden vraagt om verzoening’, J. van der Graaf³²

Naar aanleiding van de excuses die Rutte op 26 januari maakte, schrijft J. Van der Graaf in het Reformatorisch Dagblad een opinieartikel getiteld: ‘Schuld aan vervolging van Joden vraagt om verzoening.’ Van der Graaf stelt dat ‘als ergens schuldbelijdenis inzake het verleden een plek kan krijgen, dan is het wel in de kerk, plaatsvervangend voor de samenleving’. Rutte verwoordt de excuses slechts in het horizontale vlak, maar de kerk weet ook ‘van een verticale dimensie: schuldbelijdenis voor Gods aangezicht’. De plek waar dit in de kerk gebeurt kan verschillend zijn: door de synode, in de plaatselijke gemeente maar ook ‘zelf, hoogstpersoonlijk in de binnenkamer’.

Heeft de kerk dan ook schuld aan wat de Joden is aangedaan? Volgens Van der Graaf heeft de kerk gezwegen waar gesproken moest worden, te veel gezwegen. Hij steekt echter nog een spade dieper. De kerk heeft niet alleen een passieve schuld maar ook actief. ‘De kerk kan de handen niet in onschuld wassen. Het is de Joden aangerekend dat ze Christus hebben gekruisigd. Dat leidde in de kerken niet zelden tot Jodenhaat. Ook hier moeten we zeggen: te veel.’

Van der Graaf zegt niet dat er in de kerk helemaal geen goede getuigenissen en daden waren toen de Joden vervolgd werden. En hij ontkent ook niet dat er door de tijden heen binnen de kerk de toekomstverwachting voor het Joodse volk levend gehouden is. Maar schuld ‘valt niet te compenseren’. Niet alle kerken hebben (mee) geprotesteerd toen het erop aankwam en de Joden steeds meer in het nauw werden gedreven.

In het slot verbindt Van der Graaf een schuldbelijdenis over het verleden ook aan het heden. ‘De vingers staan ook naar nu gericht. Hier past geen compensatie maar inkeer en boete.’

²⁹ Idem.

³⁰ *Excuses NS voor rol bij Jodentransport.* (2005, 30 september). Trouw. <https://www.trouw.nl/nieuws/excuses-ns-voor-rol-bij-jodentransport~b2491dba/> (Geraadpleegd: 11-09-2020)

³¹ NOS. (2020b, juli 2). *Bijna 5000 vergoedingen toegekend om NS-transporten WOII.* <https://nos.nl/artikel/2339287-bijna-5000-vergoedingen-toegekend-om-ns-transporten-woii.html> (Geraadpleegd: 11-09-2020)

³² N.a.v.: Van der Graaf, J. (2020a, 19 mei). *Schuld aan vervolging van Joden vraagt om verzoening.* *Reformatorisch Dagblad*, 26–27 en Van der Graaf, J. (2020b, juni 30). *Schuld aan Joden is niet te compenseren.* *Reformatorisch Dagblad*

*'Tijd dringt voor schuldbelijdenis aan Joodse volk', ds. Sonneveld*³³

'Inmiddels leven we 75 jaar na de bevrijding. Slechts een kwart van de 140.000 Nederlandse Joden heeft de oorlog overleefd. Nog even en dan is heel die generatie weggefallen. De tijd dringt voor een schuldbelijdenis aan het Joodse volk,' zo schrijft ds. Sonneveld in het RD.

Ds. Sonneveld schrijft dit een paar dagen na Dodenherdenking, waar koning Willem – Alexander in zijn speech eerlijk de rol van zijn overgrootmoeder, koningin Wilhelmina, in de Tweede Wereldoorlog benoemde. Het is een paar maanden na de Nationale Holocaustherdenking waar Rutte namens de regering excuses aanbod.

Deze gebeurtenissen deden bij ds. Sonneveld de vraag rijzen: 'Waar blijven de kerken?' Het lijkt alsof we het heel moeilijk vinden om schuld te belijden, merkt Sonneveld op. In zijn artikel noemt hij enkele bezwaren die ons kunnen tegenhouden, zoals de veelgehoorde uitspraak: 'Wij kunnen toch geen schuld belijden voor anderen? Wij waren er toch persoonlijk niet bij betrokken?' 'Ahistorisch denken', vindt Sonneveld, 'dat past niemand en zeker een christen niet'. Kijk maar naar de Bijbelheiligen, bij hen vinden we een oprecht schuldbesef en een diepe solidariteit met het voorgeslacht.

Schuldbesef kunnen we niet nadoen of zelf maken. Echt schuld belijden kunnen we alleen als we eerst 'oprecht in de schuld komen'. 'Een ware schuldbelijdenis wordt geboren in de diepte en brengt ons aan de voeten van de Enige Die vergeving kan schenken, en Die dat doet om Jezus' wil.' Daarmee is nog niet altijd alles opgelost. 'Een officiële schuldbelijdenis van kerkelijke zijde strijkt geen poeien glad en heelt geen wonden. Maar ze mag, onder Gods zegen, misschien wel dienen tot verzachting van die wonden.'

November 2020: Zondag 8 november, tijdens de Kristallnachtherdenking, belijdt de PKN in de Rav Aron Schuster synagoge in Amsterdam schuld jegens het Joodse volk. De 'verklaring van schuld en onze verantwoordelijkheid' wordt uitgesproken door ds. De Reuver (scriba generale synode van de PKN). De PKN wil in de verklaring 'zonder terughoudendheid erkennen dat de kerk mede de voedingsbodem heeft bereid waarin het zaad van antisemitisme en haat kon groeien'. Met beschaamdheid moet gezegd worden 'dat het de kerkelijke instanties veelal aan moed ontbroken heeft om voor de Joodse inwoners van ons land positie te kiezen'. Maar ook mag met dankbaarheid herdacht worden 'de daden van ongelofelijke persoonlijke moed die, God-zij-dank, ook door leden van de kerken werden verricht'. Dit neemt niet weg, dat de Protestantse Kerk als instantie is tekortgeschoten 'in spreken en in zwijgen, in doen en in laten, in houding en in gedachten'. De PKN is 'deel van deze schuldige geschiedenis'. De kerk wil aan deze verklaring van schuld een vervolg geven met het voornemen om 'in verbondenheid' te strijden tegen het hedendaags antisemitisme.³⁴

Op 13 november overhandigen de Christelijke Gereformeerde Kerk (CGK), Gereformeerde Bond (PKN), Gereformeerde Kerken vrijgemaakt (GKv) en Hersteld Hervormde Kerk een belijdenis van schuld op de Israëliische ambassade. De Reformatorische kerken hebben een handreiking opgesteld voor de gemeentes om een schuldbelijdenis voor te lezen. In de handreiking spreken de kerken uit 'nalatig te zijn geweest' in het opkomen voor de bedreigde Joodse gemeenschap in de oorlog. In die tijd hebben de kerken een 'overwegend afstandelijke houding' aangenomen 'tegenover het grote lijden dat over de Joodse gemeenschap in ons land kwam'. De aanleiding om hier nu aandacht voor te vragen was onder andere de excuses van regering en de Nederlandse Spoorwegen en de toespraak van de koning tijdens de laatste Dodenherdenking. Deze stemmen die de afgelopen tijd in de samenleving hebben geklonken stelden de kerken de vraag: 'Kerken, hebt u gedaan wat in uw vermogen lag om Joodse medeburgers te beschermen in het uur van het dodelijke gevaar?' Op bepaalde momenten heeft de kerk wel stelling genomen tegen de maatregelen van de bezetter en er zijn christenen geweest die 'zijn opgestaan om bescherming te bieden aan Joodse medeburgers in nood'. Maar de kerk nam een overwegend neutrale houding aan. Daarom past het de kerk om voor God en de mensen gezamenlijk schuld te belijden voor haar passieve houding. Ze erkent haar nalatigheid voor, tijdens en na de oorlog

³³ Sonneveld, C. (2020, 12 mei). Tijd dringt voor schuldbelijdenis aan Joodse volk. *Reformatorisch Dagblad*

³⁴ NOS. (2020e, november 8). *Protestantste kerk erkent op herdenking Kristallnacht schuld in WO II.*

<https://nos.nl/artikel/2355736-protestantste-kerk-erkent-op-herdenking-kristallnacht-schuld-in-wo-ii.html> (Geraadpleegd: 01-12-2020)

en erkent tegelijkertijd ‘met dankbaarheid de moed van hen uit ons midden die wel hun stem verhieven en tegen het onrecht streden’. De kerken eindigen met het gebed dat God hun tekortkomingen zou vergeven, de schuld verzoenen en de harten vernieuwen. De kerken willen ook zelf hun verantwoordelijkheid nemen door zich ‘naar ons vermogen in te zetten voor veiligheid van de Joodse gemeenschap in ons land’.³⁵

De (Oud) Gereformeerde Gemeenten (in Ned.) deden niet mee met de schuldbelijdenis. Ook sommige gemeenten van de kerken die wel meededen hebben de handreiking niet voorgelezen. De moeite ligt er onder meer in dat de huidige kerk dan schuld belijdt voor wat anderen in het verleden deden.³⁶

De Joodse gemeenschap vond de schuldbelijdenis een mooi teken, maar was ook enigszins verbaasd, al werd de verklaring van de schuldbelijdenis in samenspraak opgesteld. ‘Er is vanaf de kansel in de Protestantse Kerk opgeroepen om Joden te redden, en heel veel mensen hebben die oproep opgepakt en die hebben zich ingezet om de Jodenvervolgung tegen te gaan’, zegt Eddo Verdoner van het Centraal Joods Overleg (CJO).³⁷ Het CJO heeft er daarom zelf op aangedrongen om ook het verzet een plek te geven in de belijdenis. Opperrabbin Jacobs reageerde dat hij de schuldbelijdenis niet nodig vindt omdat er voor de huidige generatie niets te vergeven valt. Toch was hij wel dankbaar voor de belijdenis. Een andere, liberale Joodse rabbijn liet weten met ‘ontroering’ kennis te hebben genomen van de schuldbelijdenis.³⁸

Historici en kinderen van oud-verzetstrijders reageerden ook op de schuldbelijdenis. Die reacties worden in hoofdstuk 4 verder behandeld.

1.2 Excuses slavernijverleden

1.2.1 Excuses regering

2001: Minister van Integratiezaken Roger van Boxtel spreekt in 2001 van ‘diepe spijt, neigend naar berouw’³⁹ over de Nederlandse rol in de geschiedenis van slavernij. Hij verklaart dat er in het verleden grove fouten zijn gemaakt die hebben geleid tot groot onrecht.⁴⁰ Van Boxtel doet dit op een anti-racismeconferentie van de VN in Zuid-Afrika. Het is de eerste keer dat de Nederlandse regering spijt betuigt.⁴¹ Van Boxtel was niet de enige: van verschillende kanten werden gevoelens van schaamte en spijt geuit. De wereldtop wordt wel historisch genoemd. Het was voor heel Europa de eerste keer dat de lelijke rol in slavernij werd uitgesproken door vast te leggen dat ‘slavernij en slavenhandel een misdaad tegen de menselijkheid zijn en altijd had moeten zijn geweest’.⁴²

1 juli 2013: Lodewijk Asscher, vicepremier en minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, betuigt namens de Nederlandse regering ‘diepe spijt en berouw’ over het Nederlandse slavernijverleden. Hij doet dit tijdens de herdenking van de afschaffing van de slavernij, toen 150 jaar geleden. In zijn toespraak in Amsterdam bij het slavernijmonument in het Oosterpark noemt hij de slavernij een ‘mensonterende praktijk’ en een ‘schandvlek in onze geschiedenis’: ‘Ik sta hier vandaag

³⁵ Reformatorisch Dagblad. (2020b, november 13). Verklaring: Wij erkennen onze nalatigheid tegenover het Joodse volk. *RD.nl*, 15.

³⁶ Van der Zwaag. (2020a, oktober 22). Gemengde reacties op schuldbelijdenis kerken richting Joden. *RD.nl*, 2–3.

³⁷ NOS. (2020f, november 28). *Verzetsmensen verbijsterd na schuldbelijdenis Protestantse Kerk*.

<https://nos.nl/nieuwsuur/artikel/2358482-verzetsmensen-verbijsterd-na-schuldbelijdenis-protestantse-kerk.html>

(Geraadpleegd: 03-12-2020)

³⁸ Van der Zwaag. (2020c, november 13). Reformatorische kerken overhandigen schuldbelijdenis aan Joden. *RD.nl*, 2–3.

³⁹ Tongeren, P. (2020, 29 februari). *Excuses voor slavernij en Holocaust. Kan dat?* Trouw.

<https://www.trouw.nl/nieuws/excuses-voor-slavernij-en-holocaust-kan-dat~b8c646ec/> (Geraadpleegd: 13-07-2020)

⁴⁰ NU.nl. (2018, 1 juli). *Kabinet maakt geen excuses voor slavernijverleden ondanks oproep Aboutaleb*. NU - Het laatste nieuws het eerst op NU.nl. <https://www.nu.nl/politiek/5340125/kabinet-maakt-geen-excuses-slavernijverleden-ondanks-oproep-aboutaleb-.html> (Geraadpleegd: 13-07-2020)

⁴¹ NOS. (2020c, 1 juli). *D66 en ChristenUnie willen excuses regering voor slavernijverleden*. <https://nos.nl/artikel/2339176-d66-en-christenunie-willen-excuses-regering-voor-slavernijverleden.html> (Geraadpleegd: 13-07-2020)

⁴² (Boom, 2001)

namens de Nederlandse regering en kijk terug op deze schandvlek in onze geschiedenis. Ik kijk terug en betuig diepe spijt en berouw over hoe Nederland is omgegaan met de menselijke waardigheid.⁴³

Na deze woorden krijgt Asscher van de aanwezigen een applaus. Hoewel Asscher niet de door onder meer de Surinaamse organisatie Collectief Broki aangevraagde excuses aanbiedt, gaat hij hiermee wel verder dan Rutte in 2019. Rutte zei toen wel dat slavernij heeft ‘ontmenselijkt’ maar betuigde verder geen spijt.⁴⁴

30 juni 2018: Het kabinet maakt nog geen officiële excuses voor het slavernijverleden ondanks de oproep van Aboutaleb.

De Rotterdamse burgemeester roept tijdens Ketj Koti, de jaarlijkse feestdag ter viering van de afschaffing van de slavernij, het kabinet op om een stap verder te gaan dan de spijtbetuiging in 2013. Dat is een ‘mooi gebaar dat paste bij die tijdgeest maar de volgende stap is excuses. Zodat we een punt kunnen zetten achter slavernij, een donkere pagina in de Nederlandse geschiedenis.’⁴⁵

Het kabinet laat weten dat het ‘net als voorgaande kabinetten, ten eerste de gebeurtenissen ten tijde van het slavernijverleden betreurt. Het is een zwarte bladzijde uit onze geschiedenis’. Maar officiële excuses komen er (nog) niet. Het blijft bij de woorden van ‘diepe spijt en berouw’ die het vorige kabinet uitsprak. Dat het kabinet de stap naar formele excuses, die net wat zwaarder wegen dan een spijtbetuiging, te ver vindt heeft mede hiermee te maken dat Nederland niet de enige is met zwarte bladzijden in de geschiedenis. ‘Veel landen in verschillende werelddelen hebben helaas een verleden met slavernij’⁴⁶, aldus het kabinet.

1 juli 2019: Minister Ollongren van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties schrijft in een brief aan de Tweede Kamer over ‘diepe spijt en berouw’ van het kabinet. Hiermee herhaalt ze in feite de woorden uit 2013 van toenmalig vicepremier Lodewijk Asscher.⁴⁷ De minister schrijft: ‘Het kabinet kan de tijd niet terugdraaien, maar betreurt het ten eerste dat slavernij onderdeel uitmaakt van onze gezamenlijke geschiedenis. Evenals voorgaande kabinetten, heeft het kabinet diepe spijt en berouw over hoe Nederland is omgegaan met de menselijke waardigheid ten tijde van het slavernijverleden. Het kabinet vindt het daarom van groot belang dat er een dialoog komt over het slavernijverleden en de doorwerking daarvan in de hedendaagse samenleving. Zo’n dialoog zou zich moeten richten op een bredere erkenning en inbedding van dit gedeelde verleden in onze samenleving.’⁴⁸ Ollongren schreef de brief mede namens de minister van Onderwijs, Cultuur en wetenschap en de minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.

De dialoog die het kabinet voor ogen heeft is ‘een dialoog gericht op verbinding. Uit de dialoog zou nader historisch onderzoek of andere voorstellen voor activiteiten kunnen voortkomen die bijdragen aan een goede inbedding van het slavernijverleden. Zo kunnen wij ervoor zorgen dat de lessen uit het verleden niet worden vergeten en nog altijd relevant zijn voor de wijze waarop wij nu in diversiteit samenleven. Op deze wijze kunnen wij een pijnlijk verleden omzetten in iets wat ons als samenleving verbindt in plaats van verdeelt.’⁴⁹

Minister Ollongren belooft ook vanaf 2020 een vast bedrag beschikbaar te stellen voor de jaarlijkse herdenking van het slavernijverleden. Samen met de voorgenomen dialoog wil het kabinet zo

⁴³ Visser, Y. (2020, 2 juli). *Geen excuses regering voor slavernijverleden*. Historiek. <https://historiek.net/geen-excuses-regering-voor-slavernijverleden/135823/> (Geraadpleegd: 13-07-2020)

⁴⁴ Redactie. (2013, 1 juli). *Kabinet: diepe spijt en berouw over slavernij*. Het Parool. <https://www.parool.nl/nieuws/kabinet-diepe-spijt-en-berouw-over-slavernij~b1649394/> (Geraadpleegd: 13-07-2020)

⁴⁵ NOS. (2020c)

⁴⁶ NU.nl. (2018, 1 juli)

⁴⁷ Pre, R. (2020, 13 juni). *Klaver roept op tot excuses voor de slavernij: ‘Erken de pijn’*. de Volkskrant. <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/klaver-roept-op-tot-excuses-voor-de-slavernij-erken-de-pijn~bd8b4875/?referrer=https%3A%2F%2Fwww.google.com%2F> (Geraadpleegd: 3-09-2020)

⁴⁸ Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties. (2019, 1 juli). *Kabinet vindt dialoog over slavernijverleden van groot belang*. Nieuwsbericht | Rijksoverheid.nl. <https://www.rijksoverheid.nl/actueel/nieuws/2019/07/01/kabinet-vindt-dialoog-over-slavernijverleden-van-groot-belang> (Geraadpleegd: 24-08-2020)

⁴⁹ Idem.

‘herdenken wat er in het verleden is gebeurd men met elkaar verhalen hierover levend te houden. Om zo samen die belangrijke stap naar gelijkwaardigheid en vrijheid te vieren en vorm te blijven geven, die 156 jaar geleden met de afschaffing van de slavernij is gezet.’⁵⁰

1 juli 2020: D66 en ChristenUnie doen het voorstel om als regering excuses aan te bieden ‘voor de rol die Nederland heeft gespeeld in het slavernijverleden’. Rob Jetten (D66) en Gert-Jan Segers (CU) roepen hiertoe op, op de dag van Keti Koti en vlak voor het debat met premier Rutte over institutioneel racisme in Nederland. Segers: ‘We moeten niet gemakzuchtig omgaan met zwarte bladzijden uit onze geschiedenis. We kunnen ze niet zomaar dicht laten en we kunnen er ook niet een snel ‘sorry’ over uitspreken. We moeten ons als gehele samenleving verzoenen met een verleden waarin onmenselijk leed is aangedaan, dat tot op de dag van vandaag doorwerkt. Het is daarom belangrijk de rol van Nederland en de Nederlandse autoriteiten in het slavernijverleden te beschrijven, te erkennen en daar dan ook excuses voor aan te bieden.’⁵¹

Segers noemt de door het kabinet opgestarte dialoog gericht op de erkenning van het slavernijverleden een ‘goede stap’ (zie 1 juli 2019). Volgens de CU-fractievoorzitter ‘vloeien excuses die de overheid aanbiedt dan logisch voort uit een traject van erkenning en inbedding in de samenleving.’⁵²

Ook Jetten ziet het aanbieden van excuses door de overheid als noodzakelijke vervolgstap. Uitingen van spijt, berouw en schaamte zijn niet genoeg. Daarmee wordt er nog geen historische verantwoordelijkheid genomen voor onze geschiedenis. ‘Dat kan alleen als we het leed erkennen van veel mensen en onze excuses aanbieden voor ons eigen handelen.’⁵³

Partijleider Jesse Klaver (GroenLinks) pleitte al eerder voor het maken van excuses. Volgens Klaver ‘een krachtige erkenning van de pijn van velen’,⁵⁴ zo zei hij tijdens een online partijcongres op 13 juni van dit jaar. Klaver complimenteerde minister-president Rutte met zijn recente vaststelling dat ook in Nederland sprake is van systemisch racisme. Klaver zou graag zien dat de premier zijn woorden kracht zou bij zetten door in de maand van Keti Koti, als premier van alle Nederlanders, namens Nederland excuses te maken voor het slavernijverleden. ‘Je kunt alleen verder met de toekomst als wij ons verleden erkennen. Een sorry voor toen is zoveel meer dan een excuus. Het zegt tegen iedereen die nu in actie komt tegen racisme: ik zie je.’⁵⁵

1 juli 2020: Het kabinet gaat niet officieel excuus aanbieden voor het Nederlandse slavernijverleden. Dat zegt premier Rutte tijdens een debat in de Tweede Kamer over racisme en discriminatie. Hij zegt dit in antwoord op het verzoek van coalitiepartijen D66 en ChristenUnie en van GroenLinks om het wel te doen. Rutte gaf aan het geen ‘raar verzoek’⁵⁶ te vinden. ‘Maar de vraag is of je mensen die vandaag leven verantwoordelijk kunt houden voor het verleden. Dat kunnen anderen weer als pijnlijk ervaren.’⁵⁷ Daarom is na een wegging in het kabinet besloten niet tot excuses over te gaan. Rutte liet verder weten dat in dit besluit angst voor financiële claims of herstelbetalingen geen rol heeft gespeeld.

Het kabinet stelt wel een adviescollege aan dat onderzoek gaat doen naar het slavernijverleden en de doorwerking daarvan in de hedendaagse samenleving. Ook zal er in 2023, precies honderdvijftig jaar nadat de voormalige slaafgemaakten vrij werden, een herdenkingsjaar gehouden worden. Rutte vond dit voorstel van D66 en GroenLinks een ‘goed idee’⁵⁸.

⁵⁰ Idem.

⁵¹ Segers, G. (2020, 1 juli). *Erkenning, dialoog en excuses slavernijverleden*. ChristenUnie.nl. <https://www.christenunie.nl/blog/2020/07/01/Erkenning-dialoog-en-excuses-slavernijverleden> (Geraadpleegd: 04-09-2020)

⁵² Idem.

⁵³ NOS. (2020)

⁵⁴ NU.nl. (2020, 13 juni). *GroenLinks-leider Klaver wil excuses voor Nederlands slavernijverleden*. NU - Het laatste nieuws het eerst op NU.nl. <https://www.nu.nl/politiek/6057830/groenlinks-leider-klaver-wil-excuses-voor-nederlands-slavernijverleden.html> (Geraadpleegd: 03-09-2020)

⁵⁵ Pre, R. (2020)

⁵⁶ Visser, Y. (2020)

⁵⁷ Idem.

⁵⁸ Idem.

1.2.2 Excuses bedrijven

19 juni 2020: Nederlandse banken en verzekeraars gaan hun slavernijverleden onderzoeken of dit verleden meer onder de aandacht brengen. Het gaat onder meer om ABN AMRO, InsingerGilissen en ASR. Dat zeiden ze naar aanleiding van de excuses die een aantal Britse bedrijven, onder andere verzekeringsmarkt Lloyd's of Londen, hebben gemaakt voor hun slavernijverleden.

ABN AMRO werd in 2005 verplicht om onderzoek te doen naar een mogelijk slavernijverleden vanwege de overname van een Amerikaanse bank. Uit het onderzoek bleek onder meer dat er ooit slaven werden geaccepteerd als onderpand voor leningen. De opgevlamde discussie rondom racisme is een reden voor de bank om opnieuw naar het verleden te kijken, 'om te bepalen op welke manier we daar aandacht aan kunnen geven en hoe we dat kunnen gebruiken in de strijd tegen discriminatie en racisme.' 'We zullen ook samen met experts en belangenvertegenwoordigers kijken hoe we onze huidige voorlopersrol kunnen bestendigen op het gebied van diversiteit. Het is goed dat daar nu meer aandacht voor is.'⁵⁹

Het Nederlandse bankiershuis Insinger & Co, een van de voorlopers van bank InsingerGilissen, bezat ten tijde van de Nederlandse afschaffing van de slavernij in 1863 ruim 1500 Afrikaanse slaven. Dat kwam doordat het leningen verstrekke aan plantagehouders, met de plantage als onderpand. Ging een plantage failliet, dan kwam deze -inclusief slaven- in handen van de bank. De bank bezat meer slaafgemaakte Afrikanen dan welke Nederlandse bank ook. Een woordvoerder van de bank zegt in een reactie dat het bedrijf zijn geschiedenis eerst intern onder de aandacht gaat brengen, voordat er een publieke reactie komt.

Ook verzekeraars, waaronder een voorloper van ASR verzekeringen, waren betrokken bij de slavenhandel door schepen maar ook de lading te verzekeren tegen slavenopstanden, diefstal door piraten of stormschade. Een ASR-woordvoerder vertelt dat ASR als verzekeraar een rol heeft gehad in de slavernij. 'Vanaf halverwege de 18^e eeuw werden slaven expliciet opgenomen in de verzekeringspolissen.' ASR wil haar verleden onder meer onder de aandacht brengen in een tentoonstelling, ter ere van het driehonderdjarig bestaan van de maatschappij. Daarbij komt ook het slavernijverleden aan bod.

1.2.3 Excuses kerken

14 juni 2013: De Raad van Kerken in Nederland brengt een verantwoording naar buiten over het slavernijverleden. Het samenwerkingsverband van grote en kleine organisaties in Nederland, waaronder de Rooms-Katholieke Kerk, de Protestantse Kerk in Nederland en het Leger des Heils erkent zijn betrokkenheid bij de Nederlandse slavenhandel. 'We erkennen onze betrokkenheid in het verleden van afzonderlijke kerkleden en van kerkelijke verbanden bij het in stand houden en legitimeren van de slavenhandel.' Volgens voorzitter Van der Kamp is het tijd dat blanken erkennen dat zij een 'zwarte holocaust' teweeg hebben gebracht, zei hij in het tv-programma Knevel en Van den Brink. Daarom erkennen ook de kerken hun schuld. Zij weten zich ook schuldig weten aan dit verleden en 'moeten vaststellen dat theologie in bepaalde omstandigheden misbruikt is om slavernij te rechtvaardigen'.⁶⁰

De kerken realiseren zich dat ze tekortgeschoten zijn en ook met deze verantwoording tekort schieten. Wie kan ooit het veroorzaakte leed peilen? En de kerken zijn veel te laat, want 'wie kan de schuld vergeven en vergiffenis aanreiken voor mensen die zelf geen woorden meer in de mond kunnen nemen?' De kerken willen ook in deze verantwoording ervoor waken dat een al te gemakkelijk spreken over schuld en schuldbelijdenis te goedkope praat wordt. Daarom worden in de uitgebrachte verantwoording niet alleen fouten erkend maar stellen de kerken zich ook aanspreekbaar voor de

⁵⁹ Nederlandse bedrijven worstelen met slavernijverleden. (2020, 20 juni). RTL Nieuws.

<https://www.rtlnieuws.nl/economie/bedrijven/artikel/5160803/nederlandse-bedrijven-worstelen-slavernijverleden-asr-abn> (Geraadpleegd: 03-09-2020)

⁶⁰ NOS. (2013, 14 juni). Kerken erkennen schuld slavernij. <https://nos.nl/artikel/517946-kerken-erkennen-schuld-slavernij.html> (Geraadpleegd: 13-07-2020)

nazaten en spreken het verlangen uit verantwoordelijkheid te nemen voor het heden. Omdat slavernij nog steeds doorwerkt.⁶¹

Emeritus hoogleraar Piet Emmer, specialist in de slavernijgeschiedenis noemt in reactie op de uitgebrachte verantwoording de excuses van de Raad van Kerken een ‘goedbedoeld gebaar van aardige mensen’. Verder heeft hij weinig goede woorden over voor de spijtbetuiging van de kerken. Emmer vindt dat de Raad van Kerken ‘historische blunders’ begaat. ‘Het is duidelijk dat de Raad geen benul heeft van het feit dat slavernij normaal was buiten Europa, dat de meeste slaven geen Europese, maar een Afrikaanse, Aziatische of Indiaanse eigenaar hadden.’ Volgens Emmer zijn ‘de excuses duidelijk bedoeld om emotioneel comfort te bieden aan hen, voor wie de excuses bedoeld zijn als voor hen, die ze aanbieden’. Emmer meent dat excuses alleen zin hebben voor de generatie die onrecht is aangedaan.⁶²

Conclusie

In de tijdlijn van 1995 tot 2020 is te zien dat er een proces gaande is, waarin de aandacht voor zwarte bladzijden uit het verleden groeit. Aanvankelijk stonden de regering en bedrijven nogal huiverig tegenover het aanbieden van excuses. Gaandeweg veranderde dat in een houding waarin men kritisch naar het verleden durfde te kijken en men bereid was uit te spreken gefaald te hebben. Steeds meer wordt gesproken over het belang van het aanbieden van excuses.

Bij het vergelijken van de gebeurtenissen in de tijdlijn valt op dat er verschillende woorden worden gebruikt om spijt te betuigen over het verleden: ‘spijt’, ‘berouw’, ‘excuses’. In het volgende hoofdstuk bespreek ik de verschillen tussen die begrippen. In dit hoofdstuk bleek dat excuses de overtreffende trap zijn in een reeks die begint met spijt en berouw. De regering betuigde verschillende keren spijt voor de Holocaust maar vond lange tijd het aanbieden van excuses een stap te ver. De lijn van ‘wel spijt maar geen excuses’, werd in 2001 door premier Kok ingezet. De opeenvolgende kabinetten hielden hieraan vast. Kok, Balkenende en Rutte hadden de overtuiging dat het ingewikkeld is om excuses te maken voor daden en beslissingen van vorige generaties in een andere tijd.⁶³ Rutte brak echter begin dit jaar die trend, toen hij excuses maakte voor de houding van de Nederlandse overheid te tijde van de Jodenvervolging.⁶⁴

Voor het slavernijverleden zijn nog geen excuses aangeboden. De regering houdt het (voorlopig) bij de spijtbetuiging van Asscher in 2013. Maar ook in het slavernijdebat zie je een verschuiving plaatsvinden. Het is daarom niet uitgesloten dat die excuses er nog een keer zullen komen. Dat die er, in tegenstelling tot de excuses voor de Holocaust, nog niet zijn heeft misschien heeft te maken met het feit dat de ontwikkeling van rekenschap geven over het slavernijverleden later is ingezet dan bij de Holocaust. De eerste stap in de richting van excuses voor de Holocaust werd al in 1995 gezet, terwijl in 2001 voor het eerst de rol van Nederland in de slavernij officieel benoemd werd.

Naast een ontwikkeling in de woorden die aan een spijtbetuiging gegeven worden, is er ook een verandering in datgene waarvoor excuses worden aangeboden. Excuses waren eerst meer algemeen, maar worden steeds concreter. De regering durft steeds meer de eigen rol kritisch onder de loep te nemen. De spijtbetuiging die Kok uitsprak ging over de houding van de Nederlandse samenleving, soms ook de mensen die in de Nederlandse overheid werkzaam waren. Rutte bood expliciet excuses aan voor het overheidshandelen.

Ook andere instanties, bedrijven en kerken, onderzoeken hun rol in zwarte bladzijden uit het verleden. Daarbij komt ook steeds meer het besef dat er niet alleen actieve schuld, maar ook indirecte of passieve schuld kan zijn. Banken en verzekeringsmaatschappijen waren zelf geen slavenhouder maar waren indirect wel verantwoordelijk voor de slavernij. De kerken zijn als instantie niet schuldig aan

⁶¹Raad van Kerken in Nederland. (2020, 28 april). *Verantwoording slavernij*. raadvankerken.nl. <https://www.raadvankerken.nl/nieuws/2013/06/verantwoording-slavernij/> (Geraadpleegd: 13-07-2020)

⁶²Dros, L. (2013, 29 juni). *Historicus vindt excuus kerken voor slavernij misplaatst*. Trouw. <https://www.trouw.nl/nieuws/historicus-vindt-excuus-kerken-voor-slavernij-misplaatst~b2fa3941/> (Geraadpleegd: 03-12-2020)

⁶³Pre, R. (2020)

⁶⁴Idem.

het slavernijverleden of Holocaust maar vonden toch dat een schuldbelijdenis op zijn plaats was. Juist omdat de kerk een voorbeeldfunctie behoort te hebben en omdat de kerk zich als geen ander verbonden weet met (de schuld van) het voorgeslacht. Ook hierover meer in het volgende hoofdstuk.

Hoofdstuk 2: Wat is de betekenis van de begrippen excuses, spijtbetuiging en schuldbelijdenis en collectieve verantwoordelijkheid?

Inleiding

In het eerste hoofdstuk is duidelijk geworden dat er, naast de vraag of excuses voor het verleden terecht zijn, ook discussie was over de termen die daarvoor gebruikt worden. Daarover ontstond commotie toen Kok in 2000 spijt betuigde, maar niet het woord excuus in de mond wilde nemen. En daarover is nog steeds discussie. Over het slavernijverleden is wel spijt betuigd, maar de regering vindt formele excuses een stap te ver. Lange tijd nam de regering dezelfde houding in met betrekking tot het nemen van verantwoordelijkheid voor het overheidshandelen in de Tweede Wereldoorlog. In 2020 heeft de regering daarvoor wel officieel excuses aangeboden en daarmee is in dat opzicht echt een wissel omgegaan. Deze voorbeelden maken wel duidelijk dat spijt en excuses, hoewel ze soms als synoniem worden gezien, toch een verschillende betekenis hebben.

De kerken namen een ander woord in de mond. Zij hebben schuldbelijdenis gedaan richting het Joodse volk. In de Bijbel komt het woord excuus namelijk niet voor, maar het gaat wel over het belijden van schuld. In dit hoofdstuk worden de begrippen ‘spijt’, ‘excuses’ en ‘schuldbelijdenis’ nader gedefinieerd. In het vervolg van dit hoofdstuk zal blijken dat het bij schuldbelijdenis niet alleen om een andere term gaat, maar ook om een verschil in inhoud en betekenis.

Dat geldt ook voor het begrip collectieve verantwoordelijkheid. In dit hoofdstuk wordt dit begrip vanuit Bijbels en hedendaags perspectief belicht. In de Bijbel komen we collectieve verantwoordelijkheid namelijk verschillende keren tegen, met name bij de profeten Ezra, Nehemia en Daniël. Hoe functioneerde dat bij hen en hoe functioneert dat in de Bijbel? Dat werpt tegelijkertijd ook weer een licht op de betekenis en inhoud van excuses. Voor het vervolg van dit werkstuk is het echter ook van belang om te weten hoe er nu gedacht wordt over individuele en collectieve schuld. Dat komt onder het laatste kopje aan bod.

2.1 Definities en betekenis excuses, spijtbetuiging en schuldbelijdenis

Van Dale geeft bij excuus de volgende definitie: verontschuldiging, betuiging van spijt. Excuus is dus een synoniem van zowel spijtbetuiging als van verontschuldiging.⁶⁵ Bij een spijtbetuiging geef je uiting aan wroeging of verdriet over iets wat je ge- of misdaan hebt. Verontschuldiging is letterlijk een verzoek om vrijgeleit te worden van schuld of de veroorzaakte overlast. Een verontschuldiging kan gepaard gaan met een verantwoording of een zelfbeschuldiging. Als je de betekenis van excuses op je laat inwerken, merk je dat excuses in het huidige taalgebruik eigenlijk een vreemde betekenis heeft gekregen. Wij bieden ver-ont-schuldiging aan, terwijl vrijpleiting van schuld je toch eigenlijk alleen maar aangeboden kan *worden* door degene jegens wie je schuld hebt? Met het aanbieden van een verontschuldiging loop je eigenlijk vooruit op een vrijspraak ervan.

Hoewel de woorden excuus en spijtbetuiging synoniem zijn, heeft het (gevoelsmatig) voor veel mensen toch een verschillende betekenis. Daarnaast worden er verschillende consequenties aan verbonden. We noemen drie verschillen die mensen ervaren tussen spijtbetuiging en excuses.

Een eerste verschil tussen excuses en spijtbetuiging is dat spijt alleen lijkt te gaan over de onverwachte of ongewenste gevolgen van het gedrag en niet over het gedrag zelf. Excuses gaan een stap verder. Met excuses erken je namelijk wel de morele verwerpelijkheid van het gedrag van Nederlanders of de Nederlandse overheid.⁶⁶

⁶⁵ Boon, T. D. (2020, 9 juli). *Het is best lastig uit te leggen wat met het woord excuus wordt bedoeld*. Trouw.

<https://www.trouw.nl/cultuur-media/het-is-best-lastig-uit-te-leggen-wat-met-het-woord-excuus-wordt-bedoeld-bfb8392df/> (Geraadpleegd: 21-09-2020)

⁶⁶ Bouchallikht. (2018, 16 oktober). *Excuseren kun je leren*. OneWorld. <https://www.oneworld.nl/lezen/discriminatie/sociaal-onrecht/excuseren-kun-je-leren/> (Geraadpleegd: 24-09-2020)

In de tweede plaats geef je met excuses aan medeverantwoordelijk te zijn. Bij een spijtbetuiging zeg je alleen het erg te vinden wat er is gebeurd.⁶⁷ Dit verschil tussen spijtbetuiging en excuses, verantwoordelijkheid nemen voor het verleden tegenover enkel een zelfverwijt, is de reden dat Jetten (D66) ervoor pleit dat de regering verder gaat dan een spijtbetuiging en daadwerkelijk excuses voor het slavernijverleden aanbiedt. ‘Uitingen van spijt, berouw en schaamte zijn op zijn plaats. Maar daarmee nemen we nog geen historische verantwoordelijkheid voor onze geschiedenis. Dat kan alleen als we het leed erkennen van veel mensen en onze excuses aanbieden voor ons eigen handelen.’⁶⁸

Rutte antwoordde op het verzoek van Jetten, gesteund door acht mede-indiëners, dat het kabinet geen officiële excuses voor het slavernijverleden gaat aanbieden. Kenneth Manusama, docent internationaal strafrecht aan de VU, denkt dat de staat pas verantwoordelijkheid zal nemen voor het slavernijverleden als is aangetoond dat het internationaal recht is geschonden. Omdat het onduidelijk is wanneer slavernij een onrechtmatige daad werd volgens het internationaal recht zullen er waarschijnlijk geen excuses worden aangeboden.⁶⁹ Daarbij komt dat de regering juridisch aansprakelijk kan worden gesteld als ze excuses aanbieden en dus het risico loopt op schadeclaims. Bij het uitspreken van een spijtbetuiging laadt Nederland juridisch geen schuld op zich. Er wordt vaak gezegd dat angst voor schadeclaims de reden is dat de regering geen excuses wil aanbieden. Rutte weersprak dit.

Wouter Veraart, hoogleraar Rechtsfilosofie aan de VU, acht de kans op rechtszaken na formele excuses niet zo groot. ‘Het lijdt geen twijfel dat het slavernijverleden enorme schade heeft veroorzaakt die doorwerkt in het heden. Maar in een eventuele rechtszaak zal er op individueel niveau causaal verband moeten worden bewezen, en dat is enorm lastig met iets wat betrekkelijk ver in het verleden ligt.’⁷⁰ Hij pleit er wel voor om excuses gepaard te laten gaan met andere passende herstelmaatregelen in overleg met de betrokken gemeenschappen. Anders zijn excuses puur symbolisch.

Excuses zijn dan misschien geen geldkwestie, toch moeten we ons er van bewust zijn dat zowel de aanbieder als de vrager van excuses daar al dan geen oprechte motieven voor heeft. Van der Meiden (communicatiewetenschapper en theoloog): ‘Excuus is per definitie een communicatief begrip. Iemand, een groep of regering, biedt verontschuldiging aan. Daar zitten motieven achter. Zowel van de kant van de aanbieder van excuses als van de vragende ontvanger. Wat zijn diens motieven? Oprechte gevoelens, behoefte aan erkenning of materiële genoegdoening?’⁷¹

Een derde verschil tussen excuses en spijtbetuiging is dat een excuus, in tegenstelling tot een spijtbetuiging, op de ander gericht is. Spijt zegt iets over je eigen gedrag, het is een zelfverwijt: ‘de regering heeft er spijt van’. Een excuus is tweerichtingsverkeer: jij biedt je excuses aan, ik accepteer ze, en zeg vervolgens dat we nu verder kunnen.⁷² Als excuses van de een leiden tot vergeving door de ander, ‘kunnen beide partijen een pijnlijke gebeurtenis afhechten en kunnen zij constructief verder’. Verzoening is ook wat Segers met de excuses van de regering beoogt. ‘Ik wil dat we in het reine komen met het verleden en een gezamenlijke toekomst gaan opbouwen.’⁷³

Dan is er nog het begrip schuldbelijdenis. De kerken hebben bewust het woord ‘schuldbelijdenis’ genoemd. Ds. Sonneveld legt dit uit. Hij gaat allereerst in op de definitie van excuus. ‘Een synoniem voor excuus is verontschuldiging. Dat vind ik een snertwoord: ver-ont-schuldiging. Dat wekt de

⁶⁷ Paelinck, & Arnoudt. (2020, 30 juni). *Na de spijtbetuiging van koning Filip: wat is het verschil met excuses? En leidt dit tot herstelbetalingen?* vrtnws.be. <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2020/06/30/reactie-brief-koning/> (Geraadpleegd: 14-09-2020)

⁶⁸ NOS (2020, 1 juli)

⁶⁹ BNR Webredactie. (2013, 25 juni). *BNR Juridische Zaken | ‘Geen excuses want slavernij mogelijk niet onrechtmatig’*. bnr.nl. <https://www.bnr.nl/incoming/10120016/bnr-juridische-zaken-geen-excuses-want-slavernij-mogelijk-niet-onrechtmatig>

⁷⁰ Bouchallikht, (2018)

⁷¹ Meiden, A. (1995, 23 augustus). *Zin en onzin van de excuus-cultuur*. Trouw. <https://www.trouw.nl/nieuws/zin-en-onzin-van-de-excuus-cultuur-bf0abf72/> (Geraadpleegd: 08-10-2020)

⁷² Hpdetijd. (2012, 27 januari). *Sorry voor de Middeleeuwen*. hpdetijd.nl. <https://www.hpdetijd.nl/2012-01-27/sorry-voor-de-middeleeuwen/> (Geraadpleegd: 21-09-2020)

⁷³ Pepijn van den Brink. (2020, 2 juli). *Segers (CU): Excuses voor slavernijverleden moeten in volgend regeerakkoord*. NPO Radio 1. <https://www.nporadio1.nl/binnenland/24903-segers-cu-excuses-voor-slavernijverleden-moeten-in-volgend-regeerakkoord> (Geraadpleegd: 01-10-2020)

gedachte op dat met een schone lei begonnen kan worden. Bovendien, dan ben je ook niet echt in de schuld geweest. Daarnaast: bij excuses komt God niet ter sprake. De excuses van Rutte, hoe goedbedoeld ook, zijn horizontaal, als minister-president in een seculiere samenleving.’ En: ‘In tegenstelling tot excuses hoef je op een schuldbelijdenis helemaal niet te reageren. ‘Als de kerk schuld belijdt richting het Joodse volk kan het dus best zijn dat de Joodse gemeenschap in Nederland niet reageert. Misschien worstelen ze met de vraag hoe ze vergeving kunnen schenken namens mensen die er niet meer zijn. Of omdat ze zich afvragen hoe ze kunnen spreken namens de complete Joodse gemeenschap die er nu is. Als dat gebeurt, dan moet je niet aangebrand zijn, maar dat aanvaarden. Je wilde immers niet scoren met je schuldbelijdenis, of je leitje schoonvegen?’ Hoewel ds. Sonneveld hoopt op uiteindelijke verzoening, wil hij niet te hard lopen. Te snel om vergeving vragen kan er op uitlopen dat het slachtoffer opnieuw gemangeld wordt. ‘Met excuses dwing je mensen in een moeilijke positie. Je moet zeggen: wel aanvaard of niet aanvaard. Misschien kan die persoon niet een vergeven of is daar nog niet aan toe.’ Dan is schuldbelijdenis een beter woord.

2.2 Collectieve verantwoordelijkheid in de Bijbel⁷⁴

In de Bijbel gaat het ook over schuld belijden. Mensen worden opgeroepen schuld te belijden. Maar kan er ook schuld worden beleden namens vorige generaties? Kerken hebben schuld beleden over wat vorige generaties hebben gedaan of nagelaten. Is dit in de Bijbel ook te lezen?

Verschillende keren lezen we over mensen die belijdenis doen voor de zonden van het voorgeslacht: ‘Wij en onze vaders’. Daniël is zo’n voorbeeld van iemand die zich vereenzelvigd met het volk als hij zich voor God verootmoedigt. ‘Heere, wij hebben niet geluisterd naar de profeten. Wij zijn tegen God weerspanning geweest. Wij hebben niet geluisterd naar Uw stem. Over ons is gekomen wat Mozes gezegd heeft.’ (Daniël 9)

Deze collectieve betrokkenheid komen we niet alleen in een schuldbelijdenis of verootmoediging tegen, heel de Bijbel door zien we een collectieve benadering van de mensheid. Individuen worden gestraft vanwege de zonden van een heel volk, of omgekeerd. Zo lezen we van Achan bij de inneming van het land Kanaän (Jozua 7). Achan gaat in tegen het gebod van God door de bezittingen van de vijand voor zichzelf te houden. God houdt vervolgens heel Israël verantwoordelijk: ‘Israël heeft gezondigd.’ (Jozua 7:11). Het handelen van een enkeling uit het volk kan dus grote consequenties hebben voor het gehele volk. Maar het gaat nog verder: verkeerde daden kunnen zelfs doorwerken in de volgende geslachten. In de Tien Geboden spreekt God tot Israël: ‘Ik, de HEERE uw God, ben een ijverig God, Die de misdaad der vaders bezoek aan de kinderen, aan het derde en aan het vierde lid dergenen die Mij haten.’ (Ex. 5:20) Dat geldt echter niet alleen voor de straf, ook Gods zegen zal doorwerken in de volgende geslachten. Zijn zegen werkt zelfs door tot in het duizendste geslacht. Terwijl Gods straf in veel gevallen alleen degenen treft, die direct met de zonde van het aangesproken gezinshoofd te maken hebben. Drie of vier generaties kunnen nog tegelijkertijd leven, duizend generaties niet. De reikwijdte van Zijn zegen is dus vele malen groter dan de reikwijdte van Gods straf.

Een belangrijk punt hierbij is verder, dat met het feit dat de derde en vierde generatie betrokken worden bij het oordeel, nog niet is gezegd dat ze ook verantwoordelijk worden gehouden voor de zonden van de eerste generatie. De kanttekening merkt bij Ex. 5: 20 op dat het daar gaat over ‘de nakomelingen; te weten zodanige die hunner vaders voetstappen navolgende, ook de zonde der afgoderij begaan’. Daarnaast kan een kind wel de negatieve gevolgen van de zonde van een ouder of voorouder ondergaan, maar vanwege de belofte die klinkt is er de mogelijkheid om het lot van zichzelf en zijn nageslacht te wenden. Deze tekst is dus niet bedoeld voor de volgende generaties om zich

⁷⁴ Centrum voor Bijbelonderzoek. (2014). *Studiebijbel OT 11 Ezechiël - Daniël* (Laatste editie). Christelijke Boekcentrale 't Gulden Boek en Brink, D. V. J. (2013). *Studiebijbel OT 10 Jeremia-Klaagliederen* (Laatste editie). Christelijke Boekcentrale 't Gulden Boek.

achter de collectieve vergelding te verschuilen. Het is wel een opscherping voor de eerste generatie, die in deze tekst aangesproken wordt. Ze moeten hun individuele verantwoordelijkheid voelen, ook voor hun nageslacht.

Tegenwoordig hebben veel mensen er moeite mee dat wij zouden moeten boeten voor de zonden van het voorgeslacht. In de Bijbel stuitte het ook al op weerstand. De ballingen ten tijde van Ezechiël vinden het onrechtvaardig dat een latere generatie de gevolgen moet dragen van wat een eerdere generatie fout heeft gedaan. Ze hebben er zelfs een spreekwoord over: 'De vaders hebben onrijpe druiven gegeten en de tanden van de kinderen zijn stroef geworden.' (Ezechiël 18:2) Het volk legt zich op een fatalistisch wijze neer bij de consequenties van wat vroegere generaties verkeerd deden. En dat is niet goed, vindt Ezechiël. Daarom geeft hij in hoofdstuk 18 twee antwoorden op dit spreekwoord. Zijn eerste antwoord (vs. 4-20) begint met de uitspraak 'De persoon die zondigt zal sterven'. Dit is een verwijzing naar Deuteronomium 24:16: 'De vaders zullen niet gedood worden voor de kinderen en de kinderen zullen niet gedood worden voor de vaders; een ieder zal om zijn zonde gedood worden.' Ezechiëls tweede argument (vs. 21-32) betreft het begrip 'beking'. Volgens Ezechiël kan zowel de goddeloze als de rechtvaardige zich bekeren en zodoende toetreden tot een andere categorie. Ezechiël bepaalt het volk dus bij hun eigen verantwoordelijkheid. Voorgaande generaties kunnen weliswaar hun nageslacht in een bepaalde richting sturen. De volgende generaties dragen de consequenties van de keuzes die gemaakt zijn. Ze zullen geneigd zijn de eerder ingeslagen richting te volgen. Dat hoeft echter niet het geval te zijn. Ezechiël roept daarom het hele huis van Israël op, om zich te bekeren tot God. Ze moeten hun ouders niet volgen in hun zondige levenswijze maar daar juist mee breken. De ballingen zijn niet schuldig aan het beginnen met een zondig levenspatroon. Maar als ze daarin doorgaan zijn ze wel schuldig dat ze zich daar nooit van hebben afgekeerd.

De houding van Daniël die we eerder aanhaalden was een hele andere dan die van de ballingen. In tegenstelling tot hen, verschuilt hij zich niet achter de verbondenheid met het voorgeslacht. Hij keert zich met en namens het volk tot God en neemt afstand van het verkeerde verleden. Daniël was, evenals Ezra en Nehemia, niet persoonlijk verantwoordelijk voor de zonden van zijn ouders. Toch vinden de drie profeten het nodig dat er bewust afstand van gedaan wordt.

In het Nieuwe Testament is eveneens sprake van een collectieve denktrant. In Romeinen 5 benadrukt Paulus de afstamming van Adam. Adams zonde heeft consequenties voor heel zijn nageslacht. Ook hier wordt het belang benadrukt om zich te bekeren, door met het verkeerde levenspatroon te breken. In het Oude Testament bood de wet daartoe mogelijkheid door middel van een uitgebreid systeem van zond- en schuldoffers. Maar wij mogen na de komst van Christus weten van een definitieve oplossing. Het is niet meer nodig om steeds opnieuw offers te brengen. Paulus schrijft dat er door één daad van gerechtigheid rechtvaardiging komt: 'Zo dan, gelijk door een misdaad de schuld gekomen is over alle mensen tot verdoemenis; also ook door een rechtvaardigheid komt de genade over alle mensen tot rechtvaardigmaking des levens.' (5:18). Die daad van rechtvaardigheid is gekomen, het is de gehoorzaamheid van Christus.

In het Nieuwe Testament blijft er dus sprake van collectieve verantwoordelijkheid zonder dat het onze individuele verantwoordelijkheid wegneemt. De nadruk op Gods werk in het hart van elk afzonderlijk mens blijft ook liggen. Beide principes van zowel collectieve verantwoordelijkheid als individuele verantwoordelijkheid staan in Gods Woord naast elkaar.

2.3 Hedendaags denken over collectieve verantwoordelijkheid

Het is verbazend dat in de huidige gesecculariseerde en individualistische samenleving toch een collectief besef aanwezig blijkt te zijn. 'De erfzonde is weer terug',⁷⁵ wordt wel gezegd. Maar is de collectieve verantwoordelijkheid zoals die in de Bijbel naar voren komt gelijk aan de collectieve verantwoordelijkheid zoals men die nu ziet? Kan uit het feit dat men excuses wil aanbieden voor daden uit het verleden de conclusie worden getrokken dat men zich daar verantwoordelijk voor voelt?

⁷⁵ Of: seculiere variant op de klassieke erfzonde. Drayer, E. (2008, 15 mei). *Lekker wentelen in schuld en schaamte*. Trouw. <https://www.trouw.nl/nieuws/lekker-wentelen-in-schuld-en-schaamte~b26e9458/> (Geraadpleegd: 03-12-2020)

Het antwoord daarop is ontkennend. ‘Natuurlijk ben je niet verantwoordelijk voor wat je voorouders een paar honderd jaar geleden hebben gedaan’, zegt Vyent (directeur van het Nationaal Instituut Nederlands Slavernijverleden en Erfenis). ‘Maar wel voor de nalatenschap daarvan, die je erft.’⁷⁶ We kunnen niets doen aan gebeurtenissen die in het verleden hebben plaatsgevonden. Onze enige verplichting is de schuld uit het verleden te erkennen (zie ook hoofdstuk 3). Nazaten stellen de huidige generatie in die zin niet schuldig voor het verleden. Soms verzetten ze zich zelfs openlijk tegen het idee van collectieve schuld. Toen enkele christenen bij rabbijn Jacobs op bezoek wilden komen om schuld te belijden voor de houding van hun voorgeslacht vond Jacobs dat niet nodig. ‘De huidige generatie heeft niets fout gedaan. Je kunt en mag kinderen niet verantwoordelijk stellen voor fouten van ouders.’⁷⁷

Voorstanders van excuses kleuren het begrip collectieve verantwoordelijkheid anders in. Wij zijn in ieder geval niet schuldig voor de daden van onze voorouders. Maar op welke manier wordt in de samenleving collectieve verantwoordelijkheid ervaren? Voelen mensen zich schuldig voor het verleden? Dat blijkt nogal verschillend en soms bijna tegenstrijdig te zijn. Aan de ene kant voelen mensen zich verantwoordelijk voor het verleden, tegelijkertijd hebben ze er vaak toch moeite mee om dat kwaad te verbinden met het eigen handelen. Discussies over excuses en het verwijderen van standbeelden laten zien dat er sprake is van een collectief gevoel, hetzij van trots, hetzij van schaamte. Tegelijkertijd wordt ook vaak gezegd ‘dat heb ik toch niet gedaan?’ Er is een gespletenheid in het spreken en ervaren van collectieve schuld uit het verleden. De ‘ideologie van waaruit we over onszelf spreken’ komt niet overeen met de gevoelens van trots of schuld en schaamte die we ervaren. ‘We ervaren onszelf veel meer als onderdeel van een gemeenschap en een geschiedenis dan we over onszelf denken en praten; we spreken de taal van het individualisme, maar die past niet bij de verbondenheid met anderen en eerdere die we ervaren.’⁷⁸

Conclusie

Aan de begrippen excuses en spijtbetuiging wordt soms wel een verschillende betekenis toegekend, maar als je teruggaat naar de definitie is dat verschil er niet zo zeer. De begrippen worden ook wel door elkaar gebruikt. Kok wilde in 2000 aanvankelijk geen excuses aanbieden maar vervolgens zei hij: ‘Spijtbetuiging is een excuus, ja. Spijtbetuiging zegt: het spijt ons.’

Desondanks ervaren mensen vaak wel verschil in betekenis van spijtbetuiging en excuses. Excuus heeft meer de betekenis van verantwoordelijkheid nemen voor daden uit het verleden met als doel dat er uiteindelijk verzoening zal plaatsvinden. Morele verantwoordelijkheid kan daarbij overgaan in juridische aansprakelijkheid. Een spijtbetuiging is vaak oppervlakkiger en snijdt bovendien minder in eigen vlees. Een schuldbelijdenis gaat nog dieper dan spijtbetuiging en excuses. Dan wordt niet alleen tegenover mensen schuld beleden, maar ook tegenover God. Wel heeft een schuldbelijdenis een vrijblijvender karakter: de ontvanger is niet tot aanvaarding verplicht.

Mourad Taimounti (fractievoorzitter DENK Amsterdam) noemt het geharrewar over spijtbetuiging of excuses iets typisch Nederlands: ‘Muggenziften, discussiëren over de wat nou het woord is. Het maakt mij helemaal niets uit.’⁷⁹ Hij vindt het belangrijk dat we erkennen dat we fouten hebben gemaakt en of we dan spijt of sorry zeggen, dat is niet zo belangrijk.

Er is verder in dit hoofdstuk gebleken dat het Bijbels is om de zonden van het voorgeslacht ook op jezelf te betrekken. We moeten ons daarbij echter niet fatalistisch bij neerleggen, maar ons van die zonden bekeren. Het is goed om die zonden ook te belijden. We belijden ons geloof met de kerk van

⁷⁶ Wier, M. (2020, 2 juli). *Polarisatie? Excuses voor de slavernij zorgen juist voor nuance in het racismedebat, denkt Kathleen Ferrier*, Trouw. <https://www.trouw.nl/binnenland/polarisatie-excuses-voor-de-slavernij-zorgen-juist-voor-nuance-in-het-racismedebat-denkt-kathleen-ferrier-b40b252a/> (Geraadpleegd: 23-11-2020)

⁷⁷ Van der Zwaag. (2020a)

⁷⁸ Tongeren, P. (2020)

⁷⁹ Interview Taimounti

alle eeuwen en plaatsen, zouden we dat dan ook niet moeten doen met onze schuld?⁸⁰ Juist de kerk met zo'n rijke traditie aan omgang met schuld en boete zou als geen ander de noodzaak en het belang van een schuldbelijdenis moeten beseffen. In de kerk is de taal, riten en verbondenheid met het voorgeslacht aanwezig is om op een zinvolle en betekenisvolle wijze rekenschap af te leggen van zwarte bladzijden.⁸¹ Zouden daarom de kerken daarin niet voorop moeten gaan? In een van de volgende deelvragen gaan we dieper op deze vraag in.

⁸⁰ Sonneveld, C. (2020). onze houding tegenover de Joden in de oorlog? (Artikelenserie kerkbode Ger. Gem. Alblasserdam, ik heb de proefversie ontvangen)

⁸¹ Wallet, B. T. (2015). Zwarte bladzijden. *Wapenveld*, 65(1), 2–8. <https://wapenveldonline.nl/artikel/1231/zwarte-bladzijden/> (Geraadpleegd: 1-10-2020)

Hoofdstuk 3: Wat zijn de motieven om excuses aan te bieden of te vragen?

Inleiding

Excuses, spijt, belijdenis van schuld: deze woorden klinken de laatste jaren regelmatig. In de tijdlijn bleek dat de regering en een aantal bedrijven excuses hebben gemaakt voor de Holocaust en de kerken hebben daarvoor een schuldbelijdenis aangeboden. Wat betreft het slavernijverleden is dat nog niet gebeurd, maar wordt er wel veel over gesproken. Uit de kring van nazaten van slaven is al herhaalde malen een verzoek gekomen om excuses. Wat zijn de motieven om excuses aan te bieden? En waarom willen nazaten van slaven zo lange tijd na de slavernij zo graag excuses ontvangen? De Joodse gemeenschap komt ook aan het woord, maar de nazaten van slaven in verhouding meer omdat zij zelf actiever zijn in de vraag naar excuses. Ook de motieven van de regering om excuses aan te bieden voor de Holocaust, zijn beperkt. De regering heeft naast historische motieven weinig andere redenen genoemd waarom excuses zijn aangeboden.

Erkenning van pijn uit het verleden

Holocaust

In 2020 heeft de regering na vele jaren van discussie excuses aangeboden voor de houding van de regering ten aanzien van de Holocaust. Rutte zei over het overheidshandelen: ‘Het was alles bij elkaar te weinig. Te weinig bescherming. Te weinig hulp. Te weinig erkenning.’⁸²

Wat de motieven zijn dat er nu wel excuses worden gemaakt, wordt niet genoemd. Er is wel verschillende malen over excuses gesproken en ook op aangedrongen, maar daar werd toen niet op ingegaan (zie hoofdstuk 1). De motivatie dat het nu wel gebeurd is, was dat hier eerder geen ‘breed gedragen advies’ voor was en dat de 75-jarige herdenking voor het kabinet ‘als een goed moment’ voelde. Bovendien was dit een laatste kans: ‘We bieden excuses aan nu de laatste overlevenden nog onder ons zijn’. Daarna ontstond een sneeuwbal effect. De koning in zijn toespraak op de Dam op 5 mei en daarna de kerken.⁸³ Uit de excuses en schuldbelijdenis spreekt een behoefte om de pijn van het verleden te erkennen. Dus weinig expliciet uitgesproken motivatie, maar de uitkomst van een lange discussie.

Een belangrijke notie bij excuses is, dat het verleden doorwerkt. Er zijn nog maar weinig Joodse overlevenden die de oorlog hebben meegemaakt. Maar ook de volgende generaties zijn door de oorlog getekend. Tweedegeneratie slachtoffers weten niet beter dan dat de oorlog deel uitmaakt van hun leven. Excuses zijn daarom ook 75 jaar na het einde van de oorlog nog heel belangrijk. Het is voor de overlevenden die nog in leven zijn en voor de nabestaanden een teken dat hun pijn niet vergeten wordt. Alleen al het feit dat het benoemd wordt, doet hen ontzettend goed. ‘Fantastisch dat de pijn is benoemd’ werd gezegd na de excuses van Rutte.⁸⁴ De erkenning waarvan blijkt wordt gegeven met excuses, is voor slachtoffers vaak een van de belangrijkste aspecten van excuses

Slavernijverleden

Het woord ‘erkenning’ klinkt vooral ook heel veel bij de debatten over mogelijke excuses voor het slavernijverleden. Gert-Jan Segers zei het bij zijn voorstel om excuses aan te bieden zo: ‘We moeten ons als gehele samenleving verzoenen met een verleden waarin onmenselijk leed is aangedaan, dat tot op de dag van vandaag doorwerkt. Het is daarom belangrijk de rol van Nederland en de Nederlandse autoriteiten in het slavernijverleden te beschrijven, te erkennen en daar dan ook excuses voor aan te bieden.’⁸⁵

⁸² NOS. (2020a, januari 26). *Excuses Rutte: overheid schoot tekort tijdens de Holocaust*. <https://nos.nl/artikel/2320304-excuses-rutte-overheid-schoot-tekort-tijdens-de-holocaust.html> (Geraadpleegd: 01-12-2020)

⁸³ Zie overzicht dagblad Trouw Houten; M. (2020, 9 november). *Waar kwam de schuldbelijdenis van de PKN vandaan? Een reconstructie*. Trouw. <https://www.trouw.nl/religie-filosofie/waar-kwam-de-schuldbelijdenis-van-de-pkn-vandaan-een-reconstructie~b9e84a6c/> (Geraadpleegd: 11-12-2020)

⁸⁴ Pinedo, D., & Musch, S. (2020, 26 januari). *Fantastisch dat de pijn is benoemd*. NRC. <https://www.nrc.nl/nieuws/2020/01/26/fantastisch-dat-de-pijn-is-benoemd-a3988277> (Geraadpleegd: 09-12-2020)

⁸⁵ Segers, G. J. (2020)

De nazaten van tot slaafgemaakten hebben daar ook veel behoefte aan. Op de vraag waarom excuses nodig zijn, noemt eigenlijk iedereen ‘erkenning’. Vaak vertellen ze dat het slavernijverleden tot op de dag van vandaag doorwerkt, terwijl Nederland zich daar vaak veel te weinig van bewust is. Slavernij heeft bij nazaten zulke diepe sporen getrokken dat velen zijn getraumatiseerd. Het is volgens activiste Mercedes Zandwijken niet voor niets dat het *post traumatic slave syndrome* inmiddels een erkende stoornis is. Ze schreef in *De Groene Amsterdammer*: ‘Dat geeft aan dat er van generatie op generatie nog gedrag wordt doorgegeven dat psychisch leed veroorzaakt’.⁸⁶ Excuses vormen zo een erkenning van zowel het verleden zelf, als de doorwerking daarvan.

Heling en verzoening

Excuses: er klinkt erkenning in door van het aangedane leed. Voor nabestaanden en nazaten is alleen dat al heel waardevol, maar uiteindelijk gaat het erom dat erkenning leidt tot herstel. Excuses hebben een helende werking, voor nazaten van tot slaafgemaakten en van slavenhouders. ‘Al onze voorouders waren hier onderdeel van. Dus als je het goed doet, dan bied je niet alleen excuses aan voor de ander, het moet helend zijn voor de hele samenleving. Want heel veel mensen stammen van beide kanten van het verhaal af; die hebben zowel voorouders die slavenhouder waren als tot slaafgemaakten. We moeten het zien als onze gedeelde geschiedenis.’⁸⁷ Excuses kunnen zo de geschonden oorspronkelijke harmonie tussen mensen herstellen.

Maar is niet het uiteindelijke doel van excuses vergeving en verzoening? Of is dat te hoog en het gebeurde daarvoor te erg? Over verzoening wordt wel gesproken, maar of dat met excuses te ‘organiseren’ is, is de vraag. Volgens Taimounti is er na erkenning direct een bepaalde vorm van verzoening.⁸⁸ Ook ir. Van der Graaf zegt - in het kader van zijn oproep dat kerken schuldbelijdenis moeten doen voor de Holocaust - dat verzoening direct kan plaatsvinden: ‘De bedoeling van een oprechte schuldbelijdenis is dat er verzoening kan plaatsvinden. (...) Dat gebeurt wanneer degene aan wie schuld beleden wordt de belijdenis accepteert.’⁸⁹ Wallet geeft aan dat verzoening wordt bereikt ‘als het leidt tot inclusie. Dat groepen mensen die zich vanwege hun verleden eerst buiten de Nederlandse samenleving geplaatst voelden, zich onderdeel van de Nederlandse samenleving gaan voelen. Als er op basis van excuses een nieuwe gemeenschap wordt gebouwd, heeft het zijn doel bereikt en is er een vorm van verzoening.’⁹⁰ Absolute verzoening kan plaatsvinden, maar daarvoor is in veel gevallen de wond die geslagen is te diep. Volledige verzoening is pas mogelijk, zegt Taimounti, als er geen systemen meer bestaan die ongelijkheid creëren. ‘We hebben verzoening met Duitsland, maar het feit blijft dat Duitsland ons land bezet heeft en in de jaren ’40-’45 de meest verschrikkelijke dingen heeft gedaan. Dat kun je de Duitsers nu niet meer kwalijk nemen. Maar op het moment dat er nog een systeem bestaat dat de nazi-ideologie verheerlijkt of profijt van de oorlog heeft, dan mag je het ze wel kwalijk nemen. Dat geldt ook voor het slavernijverleden.’ Als excuses worden aangeboden, moeten stappen worden gezet om toe te werken naar een gelijkwaardige maatschappij. ‘Zal dat ooit compleet zijn? Nee. Het is een utopie om te denken dat het proces van verzoening klaar komt.’⁹¹ Verzoening is niet een proces dat met een paar stappen voltooid is. Beide kanten moeten naar elkaar toe groeien en excuses zijn daarin een schakel. Excuses zijn ‘een stap naar verzoening’.⁹² Of anders gezegd: er kan een weg mee worden vrijgemaakt, ‘een weg van bekering, die leidt tot verandering en verzoening.’⁹³

⁸⁶ Heilbron, M. (2019). Naar een meerstemmig perspectief op het Nederlandse slavernijverleden. *Beleid en Maatschappij*, 46(2), 276–285. <https://doi.org/10.5553/benm/138900692019046002007>

⁸⁷ Soudagar. (2020, 3 juli). *Excuses voor het slavernijverleden: (waarom) moeten we dat willen?* OneWorld.

<https://www.oneworld.nl/lezen/discriminatie/racisme/excuses-voor-het-slavernijverleden-waarom-moeten-we-dat-willen/> (Geraadpleegd: 24-09-2020)

⁸⁸ Interview Taimounti

⁸⁹ Lohuis, O. (2020). *Interview met Dr. Ir. Jan van der Graaf*. Goednieuwsbediening.

<https://www.goednieuwsbediening.nl/artikelen-van-oscar-lohuis/120-interview-met-dr-ir-jan-van-der-graaf>

⁹⁰ Interview B.T. Wallet

⁹¹ Idem.

⁹² Verdoner in NOS. (2020e)

⁹³ Volgens Ruben Vis (algemeen secretaris van het Nederlands-Israëlitisch kerkgenootschap) in idem.

Perspectief op de geschiedenis veranderen

Excuses is dus niet alleen zeggen ‘het spijt ons’. Het houdt veel meer in. Het heeft te maken met de manier waarop teruggekeken wordt op de geschiedenis. Wat krijgt daar een plek in en hoe wordt het beschreven?

Holocaust

Rabbijn Cooper zegt het zo: ‘Wat we naast de excuses willen, is bijvoorbeeld een landelijk educatief programma waarin de waarheid over de Nederlandse rol in de Tweede Wereldoorlog wordt verteld, zoals hoe de Nederlandse regering in ballingschap naliet te handelen.’⁹⁴ Het verhaal van de oorlog moet op een eerlijke manier worden verteld. Dit blijft niet beperkt tot de tijd van de oorlog. De Joodse nabestaanden willen dat er een einde wordt gemaakt ‘aan het systeem waarin door de eeuwen heen het Joodse volk werd neergezet’.⁹⁵

Slavernijverleden

Een belangrijke reden voor nazaten van slaven om te vragen om excuses is dat excuses de kijk op en de beschrijving van het verleden kunnen veranderen. Nazaten van slaven hebben vaak andere herinneringen aan de geschiedenis dan Nederlanders en zij willen dat ook hun herinneringen een plek krijgen in ‘het verhaal van Nederland’. Positieve eigenschappen worden aan de volgende generaties doorgegeven als de Nederlandse waarden. Maar dat onze welvaart sinds de Gouden Eeuw gebouwd is op onderdrukking, uitbuiting en slavenarbeid, daar is nauwelijks aandacht voor. ‘Maar dat zegt toch net zo goed iets over Nederland?’, vragen nazaten zich af. Zij willen dat die kant ook verteld wordt en pleiten daarom voor excuses. ‘Zonder officiële excuses blijft deze versie van het verleden (alleen mooie episodes) gemeengoed.’⁹⁶ Nazaten vragen aandacht voor de zwarte bladzijden en verzetten zich tegen het bewust vergeten of verdraaien daarvan. Ze willen voorkomen ‘dat een enkele mythe het hele publieke domein en heel het onderwijs opeist’⁹⁷. Vanuit de verantwoordelijkheid voor ‘het vertellen, herinneren en herdenken van het verhaal van toen’, is het nodig om excuses aan te bieden.⁹⁸

Excuses vragen om de hele Nederlandse geschiedenis te vertellen maar ook om een ander perspectief op de geschiedenis. ‘In de reparatie van het verleden zit ook reconstructie. Alle Nederlanders moeten leren hoe het écht is gegaan, vanuit meervoudig perspectief.’⁹⁹ De geschiedenis wordt vaak vanuit het witte perspectief behandeld. Vaak geldt dat de groep die de meeste macht heeft, een eigen stempel op de geschiedenisbeelden kan drukken. In de Nederlandse geschiedschrijving staat hierdoor ‘de witte mens en het Westen centraal’¹⁰⁰ en het perspectief van de (nazaten van) slaven is onderbelicht gebleven. Hierdoor herkennen nazaten zich niet in het verhaal dat van de geschiedenis verteld wordt. Juist bij het slavernijverleden zou dit wel zo moeten zijn. Hun ervaringswereld en gedachtegoed moeten dan centraal staan. De geschiedschrijving moet ‘gedekoloniseerd’, ‘ontsluierd’ of ‘gereconstrueerd’ worden, zoals nazaten zeggen. Dat betekent dat het perspectief van diegene over wie de geschiedenis gaat en die lange tijd verborgen is gebleven, weer zichtbaar wordt. Excuses spelen hierin een belangrijke rol. Ze geven een blijk van erkenning en acceptatie van deze perspectieven. Hierop volgt noodzakelijkerwijs verandering. Woorden zonder daden zeggen weinig. Dat geldt ook voor excuses: excuses zonder merkbare veranderingen zijn slechts een lege huls. Ze bereiken pas hun doel als we samen proberen tot nieuwe verhalen te komen, die ook aan de slavernij recht doen. Zodat we komen ‘tot een meer gebalanceerd geschiedbeeld vanuit een inclusiever of meer meerstemmig perspectief’.¹⁰¹

⁹⁴ Rabbijn Cooper in Redactie buitenland. (2015)

⁹⁵ Zwaag, K. (2020)

⁹⁶ Boodt, J. (2020, 30 juni). *Opinie: Het is tijd voor excuses voor de slavernij*. de Volkskrant.

<https://www.volkskrant.nl/columns-opinie/opinie-het-is-tijd-voor-excuses-voor-de-slavernij-b7c630e3/> (Geraadpleegd: 23-10-2020)

⁹⁷ Paas, S. (2020, september). Standbeelden als gefotoshopte geschiedenis. *De Nieuwe Koers*, 51(7), 27–31.

⁹⁸ AD. (2019, 8 juli). *Hoogleraar: Aboutaleb roept terecht op tot excuses voor het slavernijverleden*. Algemeendagblad.

<https://www.ad.nl/rotterdam/hoogleraar-aboutaleb-roept-terecht-op-tot-excuses-voor-het-slavernijverleden-ad9e27f2/>

(Geraadpleegd: 20-10-2020)

⁹⁹ Hpdetijd. (2012).

¹⁰⁰ Heilbron, M. (2019)

¹⁰¹ Idem.

Actuele problemen: bestrijding racisme en antisemitisme

Excuses en schuldbelijdenis zijn niet alleen gericht op wat gebeurd is, maar er wordt ook gekeken naar de actualiteit. De wortel van de Holocaust, het antisemitisme, is nog steeds aanwezig in de samenleving. En achterstelling van allochtone Nederlanders is ook nog praktijk.

Antisemitisme

Na afloop van de oorlog leek het antisemitisme de kop te zijn ingedrukt. Iedereen had kunnen zien tot welke gruwelen antisemitisme kan leiden. Niet het minste geringste spoortje van antisemitisme zou worden toegelaten. Helaas is antisemitisme niet uit de samenleving verdwenen. ‘75 Jaar na Auschwitz is antisemitisme nog altijd onder ons’, zei Rutte.¹⁰² De laatste tijd wordt weer gesproken van toenemend antisemitisme.¹⁰³

In de schuldbelijdenis van de kerken wordt ook gesproken over antisemitisme. De PKN erkende in haar schuldbelijdenis ‘dat de kerk mede de voedingsbodem heeft bereid waarin het zaad van antisemitisme kon groeien’.¹⁰⁴ En de schuldbelijdenis eindigt met de woorden: ‘We nemen onszelf voor alles te doen wat mogelijk is om de joods-christelijke relaties verder uit te laten groeien tot een diepe vriendschap van twee gelijkwaardige partners, onder andere verbonden in de strijd tegen het hedendaagse antisemitisme’. In de schuldbelijdenis van de andere reformatorische kerken klinkt het gebed: ‘Moge Gods Geest ons verlichten om in onze dagen moedig het kwade te weerstaan waar het zich manifesteert in antisemitisme en vreemdelingenhaat, opdat wij niet opnieuw nalatig zullen zijn’.¹⁰⁵ Zo heeft de Joodse gemeenschap ook de schuldbelijdenis ontvangen. Rabbijn Jacobs: ‘als een waarschuwing tegen het antisemitisme’.¹⁰⁶

De schuldbelijdenis van de regering en de excuses van de regering zijn een wake-up call, een waarschuwing en een krachtig signaal in de strijd tegen antisemitisme. Fresen (politiek verslaggever NOS) zei over de excuses van Rutte: ‘Als je opkomend antisemitisme wilt tegengaan, kun je dat met deze excuses kracht bijzetten. Want je zegt: ook wij hebben de fouten uit het verleden erkend en dan kun je ook in de toekomst met meer kracht antisemitische uitspraken van anderen veroordelen en daar het gesprek over aangaan.’¹⁰⁷

Racisme

Als het gaat om excuses voor de slavernij, wordt bijna altijd direct gesproken over racisme. In het interview met Taimounti kwam het ook steeds weer op racisme. ‘Discriminatie en racisme zijn de effecten waarvoor je excuses aanbiedt’. Het slavernijdebat mag dan sterker zijn geworden, ‘nog steeds is er sprake van racisme en discriminatie in de samenleving en etnisch profileren bij politie en belastingdienst’.¹⁰⁸ Het lijkt erop dat de problemen die veel allochtone Nederlanders ervaren, de behoefte hebben geschapen aan excuses. De slavernij is afgeschaft, maar de erfenis ervan is nog steeds aanwezig in structureel racisme. Van Stipriaan, Rotterdams hoogleraar Caribische geschiedenis: ‘De

¹⁰² Soest, H. (2020, 26 januari). *Rutte: excuses voor houding regering ten aanzien van Holocaust*. Het Parool. <https://www.parool.nl/nieuws/rutte-excuses-voor-houding-regering-ten-aanzien-van-holocaust~b00b1d20/> (Geraadpleegd: 21-10-2020)

¹⁰³ Uit een onderzoek van het Bureau van de Europese Unie voor de grondrechten (Fundamental Rights Agency, FRA) in 2018 bleek dat de meeste joden in Europa het antisemitisme in hun land zien toenemen, zie: *Discriminatiecijfers in 2018*. (2019). <https://www.rijksoverheid.nl/binaries/rijksoverheid/documenten/rapporten/2019/04/16/discriminatiecijfers-in-2018/Discriminatiecijfers+in+2018.pdf>

¹⁰⁴ Schraivesande, F. (2020, 8 november). ‘Protestantse kerk liet het zaad van haat groeien’. NRC. <https://www.nrc.nl/nieuws/2020/11/08/protestantse-kerk-liet-het-zaad-van-haat-groeien-a4019292> (Geraadpleegd: 01-12-2020)

¹⁰⁵ Reformatorisch Dagblad. (2020b)

¹⁰⁶ (Van der Zwaag, 2020a, p. 2-3)

¹⁰⁷ NOS. (2020a, januari 26). *Kabinet worstelde met excuses voor tekortschieten bij Holocaust*. <https://nos.nl/artikel/2320391-kabinet-worstelde-met-excuses-voor-tekortschieten-bij-holocaust.html> (Geraadpleegd: 01-12-2020)

¹⁰⁸ Interview Taimounti

raciale vooroordelen en structuren ervan zijn nog springlevend.’¹⁰⁹ Rondom de trans-Atlantische slavenhandel zijn rassentheorieën ontwikkeld, die nog steeds in de samenleving voorkomen. Heilbron (nazaat tot slaafgemaakte): ‘Het structurele racisme tegen zwarte mensen dat toen voorkwam, bestaat nog steeds, evenals structurele ongelijkheid tussen zwarte en witte mensen.’¹¹⁰ Het witte superioriteit denken dat zichtbaar werd in de trans-Atlantische slavenhandel, is het fundament van hedendaags institutioneel racisme in Nederland. Excuses zijn een erkenning dat slavernij en racisme met elkaar verbonden zijn.

Als de samenleving zich van die connectie bewust wordt en slavernij als (mede-)oorzaak gaat zien van racisme, ontstaat schuldbesef. De huidige generatie is weliswaar niet verantwoordelijk voor de slavenhandel, maar wel verantwoordelijk voor het in stand houden van de erfenis ervan. Excuses zijn vervolgens ook een middel in de bestrijding van racisme. ‘Excuses van de Nederlandse regering vormen een symbolisch startpunt om institutioneel racisme bij de wortels aan te pakken.’¹¹¹ Een voorbeeld waarin het verleden gebruikt wordt om racisme tegen te gaan is te zien bij de ABN Amro. De bank zei naar aanleiding van de dood van George Floyd dat de bank opnieuw naar haar verleden kijken ‘om te bepalen op welke manier we daar aandacht aan geven en hoe we dat kunnen gebruiken in de strijd tegen discriminatie en racisme’. Zoals het slavernijverleden racisme heeft gestimuleerd, kan een goede omgang met het verleden racisme juist tegengaan.

Maar hoe terecht is het om pijn van achterstelling te koppelen aan het slavernijverleden? Racisme, hoe vreselijk ook, is helaas eeuwenoud en niet pas met de slavenhandel begonnen. Emmer vindt daarom dat ten onrechte wordt gedaan alsof het slavernijverleden de oorzaak is van alle racismeproblemen. ‘Racisme en discriminatie komt overal voor, in alle tijden. Ook in landen die nooit koloniën hadden. (...) Het is te simpel om net te doen alsof iedereen die zwart is slachtoffer is en iedereen die wit is daar schuldig aan is. (...) Door zwart-wit te denken ga je bijvoorbeeld voorbij aan de ergste vorm van racisme die we kennen: antisemitisme. Jodenhaat heeft niets met slavernij, huidskleur of koloniën te maken.’ Daarnaast is de vraag in hoeverre wat als de ‘gevolgen van het slavernijverleden’ wordt gezien, daadwerkelijk daarop is terug te voeren. Dat geldt zowel voor racisme als ook de ‘erfenis’ in het algemeen. Volgens Menno Kamminga zijn ‘uitsluiting en discriminatie in de huidige maatschappij geen noodzakelijk gevolg van het slavernijverleden, zelfs al is racisme de constante grondoorzaak. Die moeten daarom als apart probleem worden aangepakt.’¹¹² In dat geval is het de vraag hoeveel verandering excuses teweeg zullen brengen. Het zou mooi zijn als excuses voor meer bewustheid zorgen, maar in hoeverre het racisme zal kunnen tegengaan is de vraag.

Leren voor het heden

In de geschiedenis liggen lessen voor vandaag. Dat geldt zeker ook voor de zwarte bladzijden uit het verleden. Het is belangrijk om die niet zomaar om te slaan, maar ons af te vragen wat er niet goed is gegaan, zodat we niet weer in dezelfde fout vallen. Dit brengt ons tot de ontdekking dat het grootste probleem is dat mensen de moed om het kwaad te bestrijden ontbreekt. Tijdens het kolonialisme waren er theologen, juristen en wetenschappers in onze eigen kerken, besturen en universiteiten die de grenzeloze toe-eigening van land, levens en rijkdommen goedpraatten.¹¹³ Rond de oorlog werd dat met antisemitisme gedaan. In De Waarheidsvriend (kerkblad Gereformeerde Bond, PKN) bijvoorbeeld, werd gesteld dat de Jood ‘jaagt naar geld en goed en beschikt over een grote geheimzinnige

¹⁰⁹ NiNsee: “Herdenken is een dynamisch proces.” (2020, 19 februari). Afro Magazine.

<https://afromagazine.nl/nieuws/ninsee-%E2%80%9Cherdenken-een-dynamisch-proces%E2%80%9D#:~:text=%E2%80%9CEr%20is%20weinig%20erkenning%20en,springlevend%20in%20onze%20huidige%20maatschappij>. (Geraadpleegd: 30-11-2020)

¹¹⁰ Heilbron, M. (2019).

¹¹¹ Blom, S. (2020, 1 juli). *Excuses slavernijverleden noodzakelijke investering in samenleving*. GroenLinks.

<https://groenlinks.nl/nieuws/excuses-slavernijverleden-noodzakelijke-investering-samenleving> (Geraadpleegd: 02-12-2020)

¹¹² Kamminga, M. (2020, 20 juli). ‘Witte’ excuses plaatsen zwarte Nederlanders in een vreemde positie. Trouw.

<https://www.trouw.nl/opinie/witte-excuses-plaatsen-zwarte-nederlanders-in-een-vreemde-positie~b33953a1/> (Geraadpleegd: 23-10-2020)

¹¹³ Fatah-Black, K. (2020, 7 maart). *Opinie Karwan Fatah-Black: Slavernij en holocaust in het onderwijs*. Joop.

<https://joop.bnnvara.nl/opinies/slavernij-en-holocaust-in-het-onderwijs> (Geraadpleegd: 26-09-2020)

invloed.¹¹⁴ Alles wat het kwaad nodig heeft om te overwinnen, is dat goede mensen niets doen, stelde de conservatieve filosoof Edmund Burke. De bestudering van het verleden laat ook bepaalde patronen zien, zoals het steeds terugkerende antisemitisme en racisme en de historische vergoelijking daarvan. Inzicht daarin kan tot bewustwording leiden. Excuses dwingen ons die patronen te doorbreken. Het is noodzakelijk ‘om excuses te verbinden met gerechtigheid vandaag: een stevig optreden tegen hedendaags antisemitisme (...)’¹¹⁵ Je kunt niet excuses aanbieden zonder je te verzetten tegen onrecht dat vandaag de dag plaatsvindt.

Het verleden waarschuwt om fouten uit het verleden niet nog eens te maken, maar zegt ook iets over wie wij nu zijn. Historicus Karwan Fatah-Black: ‘Een bedachtzame omgang met de koloniale geschiedenis en een grotere kennis van dit verleden kan leiden tot tal van inzichten die relevant zijn in het heden. De eerzucht, zelfoverschatting, en gewetenloos winstbejag waren deel van ‘ons’ en zijn dat mogelijk nog altijd.’ En wat we vervolgens met die wetenschap doen, zegt eveneens iets over ons. Proberen we verandering te bewerkstelligen of niet? Als een natie verantwoordelijkheid neemt excuses aanbiedt, is dat groots en zegt dat iets ‘over wie wij als natie zijn en wie wij willen zijn’.¹¹⁶

Excuses gaan dus over verleden, heden en toekomst: ‘We kunnen ons nu afvragen hoe het (in het verleden, MdO) zo kon lopen en wat we nu en in de toekomst anders willen doen.’¹¹⁷ Excuses geven aan toekomstige generaties een krachtige boodschap mee: ‘Volg niet blind, vertrouw niet zonder vragen, accepteer geen antisemitisme, weer haat, ook in je digitale bubbels. Wees geen meeloper, maar sta op en vertrouw op je eigen morele kompas.’¹¹⁸

Conclusie

Excuses, schuldbelijdenis. Belangrijke woorden, maar tegelijkertijd zeggen de woorden zelf weinig. Het gaat niet zozeer om excuses an sich, maar om de erkenning. Erkenning voor het verleden en de gevolgen daarvan in het heden. En het gaat niet alleen om woorden, maar om daden. De consequenties die aan excuses verbonden worden, tonen hoeveel de excuses waard zijn. Het aangedane leed kan niet weggenomen worden, wel moet rechtgezet worden, wat nog rechtgezet kan worden.¹¹⁹

Excuses staan in veel breder perspectief. Het maakt deel uit van erkenning van het verleden en van het proces van ‘ontsluieren en reconstrueren’ van het verleden.¹²⁰ Het gaat om de vraag hoe en vanuit welk perspectief het verleden beschreven wordt. De vraag om excuses is dus ook het opeisen van een plaats in de geschiedenis. Het traditionele perspectief moet vervangen worden door meervoudige perspectieven waarin ruimte is voor meerdere verhalen, in het bijzonder van de Joden en de tot slaafgemaakten.

Erkenning gaat echter niet alleen over wat er gebeurd is, maar ook om erkenning van de gevolgen daarvan in het heden. Er moet begrip zijn voor het feit dat het verleden voor Joden en nazaten van slaven vaak nog steeds een open wond is. Maar het is ook nodig om stappen te zetten om de erfenis van Holocaust en slavernij te bestrijden. Hoe kunnen Joden en nazaten van slaven een verleden verwerken dat nog geen verleden is omdat er nog steeds sprake is van racisme en antisemitisme?

¹¹⁴ Dergelijke uitspraken stonden ook in bijv. De Wekker (CGK) en De Saambinder (GG). *Dr. De Boer: Antisemitisme ook in gereformeerde gezindte*. (2020, 16 november). RD.nl. <https://www.rd.nl/artikel/873572-dr.-de-boer-antisemitisme-ook-in-gereformeerde-gezindte> (Geraadpleegd: 10-12-2020)

¹¹⁵ Mulder, M. (2020, 18 februari). *Theologenblog: Ruttus excuus voor Holocaust vraagt om vervolg*. RD.nl. <https://www.rd.nl/opinie/theologenblog-ruttus-excuus-voor-holocaust-vraagt-om-vervolg-1.1633036> (Geraadpleegd: 30-11-2020)

¹¹⁶ Interview B.T. Wallet

¹¹⁷ K.J. Fatah-Black, (2020)

¹¹⁸ NOS. (2020e)

¹¹⁹ Mulder, M. (2020)

¹²⁰ Heilbron, M. (2019).

In dit hoofdstuk valt verder op dat nazaten van slaven zelf veel meer om excuses vragen dan Joodse overlevenden en nabestaanden.¹²¹ Joden vinden bijvoorbeeld dat de kwestie niet opnieuw hoeft te worden ‘opgerakeld’.¹²² Mogelijk heeft het ook te maken met eerdere ervaringen, zoals hun kille ontvangst na de oorlog en het moeizame restitutieproces waardoor ze zich nu nauwelijks in het excuusdebat mengen. Maar op het moment dat er excuses worden aangeboden, blijkt het toch velen te raken. Joodse gemeenschap waardeert de excuses daarnaast als waarschuwing tegen antisemitisme. Datzelfde geldt voor excuses voor het slavernijverleden als het gaat over racisme. Ze leren ons om elke vorm van racisme een halt toe te roepen. Het verleden bevat lessen voor het heden. Of excuses er toe zullen leiden dat mensen lering trekken uit het verleden is de vraag. ‘Als de geschiedenis ons iets leert, is het dat de geschiedenis ons niets leert’.¹²³

Ten slotte: het mooiste zou zijn als excuses uitlopen op verzoening. Dit is echter wel een heel proces waaraan excuses een hele belangrijke bijdrage kunnen leveren maar waar vaak nog meer tijd voor nodig is. De tijd moet rijp zijn, voor beide kanten. Teveel op het proces vooruitlopen doet er meestal geen goed aan. De reparerende partij doet er beter aan om te wachten totdat de slachtoffers zelf aangeven zich te kunnen verzoenen.

¹²¹ Nabestaanden van Joodse nazislachtoffers hebben wel aanvragen ingediend voor restitutie of schadevergoeding. Ze hebben hier soms zelf ook om gevraagd, bijv. aan de NS.

¹²² Redactie buitenland. (2015)

¹²³ Quote Georg Wilhelm Friedrich Hegel

Hoofdstuk 4: Welke bezwaren zijn er tegen het aanbieden van excuses?

Inleiding

Niet alleen voorstanders van excuses laten hun mening horen, ook de tegenstanders. In het eerste hoofdstuk bleek dat hun bezwaren tegen het aanbieden van excuses breed gedeeld werden/worden. Daardoor heeft het lang geduurd voordat de regering excuses aanbood voor de Holocaust en wil de regering nog steeds geen excuses aanbieden voor het slavernijverleden. Juist bij een onderwerp als het aanbieden van excuses is het zo belangrijk om de verschillende meningen te horen. Het excuusdebat gaat immers de hele samenleving aan. In hoofdstuk drie liet ik de mensen aan het woord die het belangrijk vinden dat er excuses worden aangeboden. In dit hoofdstuk reageren degenen die excuses niet nodig of zelfs goedkoop vinden. Excuses zouden ‘een gemakkelijk redmiddel van regeringen om zich los te maken van moreel drijfzand.’¹²⁴ Uiteraard zijn er ook historische gronden om geen excuses aan te bieden. Omdat historische kritiek vaak specifiek is, geef ik in dit hoofdstuk twee voorbeelden van historische kritiek op excuses. De excuusdebat omvat echter veel meer dan alleen de vraag of excuses historisch juist zijn. Het gaat ook om de vraag of excuses de juiste manier zijn om met zwarte bladzijden om te gaan. Doen we het verleden en de mensen die toen leefden daar recht mee? In dit hoofdstuk wordt er op deze en andere morele bezwaren ingegaan. Daarnaast zijn er bezwaren wat betreft de gevolgen van het aanbieden van excuses. Deze kritiekpunten worden in het slot van dit hoofdstuk genoemd.

4.1 Historische bezwaren

Historische kritiek

Met name historici zijn kritisch over excuses omdat ze betwijfelen of die historisch juist zijn. Klopt het beeld dat van de betreffende zwarte bladzijde gegeven wordt met de werkelijkheid? Die kritiek is in het slavernijdebat te horen, maar ook in de reacties op de schuldbelijdenis door de kerken. Emmers kritiek op excuses is, dat die worden aangeboden op grond van onjuiste historische informatie. Daarmee doe je de geschiedenis onrecht aan. Emmer probeert het slavernijverleden in het juiste perspectief te zetten. Hij vergelijkt bijvoorbeeld de slavernij met andere vormen van dwangarbeid die er destijds waren en hij heeft de rol van Nederland in het slavernijverleden berekend. Het beeld van de trans-Atlantische slavenhandel als ‘kurk waar onze economie op dreef’ bleek niet te kloppen.¹²⁵ Emmer vindt dat er in het slavernijdebat meer ruimte moet zijn voor nuance.

De storm van kritiek die volgde op de schuldbelijdenis van de kerken betrof eveneens het beeld dat er mee gegeven werd van de kerk in de oorlog. Volgens historicus Berkelaar hebben heel veel protestanten zich vooral in oorlogstijd tamelijk moedig gedragen, met name voor het Joodse volk. Hij verbaast zich daarom over de schuldbelijdenis van de kerken en vraagt zich af of deze wel terecht is. ‘Op een bestand van 3000 predikanten in ’40-’45, zoveel waren er ongeveer, zijn er ongeveer 500 omgekomen, dat zegt toch wel iets?’¹²⁶ Het punt dat de kerk op landelijk niveau gefaald zou hebben, is ook niet helemaal waar. De kerk protesteerde bijvoorbeeld als een van de weinigen onmiddellijk tegen de ambtenarenverklaring en een brochure waarin gewaarschuwd wordt voor de gevolgen van de ariërverklaring werd 30.000-voudig verspreid in Nederland.

Kinderen van oud-verzetmensen vinden de verklaring ook niet kloppen. Joke Scheepstra en Jan Slomp, beider vaders zaten in het verzet, zien de schuldbelijdenis als geschiedvervalsing. Ze

¹²⁴ Jonker, E. (2014b)

¹²⁵ De trans-Atlantische slavenhandel en slavernij droeg in het topjaar 1770 zo’n 5 procent bij aan onze welvaart, volgens Van Soest, H. (2020, 22 augustus). *Historicus Emmer: “Er wordt gedaan alsof elke plantage een hel op aarde was.”* ad.nl. <https://www.ad.nl/binnenland/historicus-emmer-er-wordt-gedaan-alsof-elke-plantage-een-hel-op-aarde-was~ab02e9bd/> (Geraadpleegd: 21-10-2020)

¹²⁶ *Protestantse excuses over de Jodenvervolging terecht?* - OVT. (2020, 8 november). NPO Radio 1. <https://www.nporadio1.nl/ovt/onderwerpen/67479-2020-11-08-protestantse-excuses-over-de-jodenvervolging-terecht>

reageerden met ‘woede’ en ‘verbijstering’. Slomp zei ‘met pijn te moeten demonstreren tegen de, volgens mij onjuiste behandeling en beschrijving van de kerk’. Scheepstra: ‘Ik voel me buiten mijn eigen kerk gezet’.¹²⁷

Niet vanuit het heden het verleden beoordelen

Terwijl veel politici oproepen tot het doen van excuses, zijn er nogal wat historici die daar niet in mee willen gaan. Eén van hen is de al genoemde P.C. Emmer. Niet alleen vanwege historische onjuistheden, maar ook nog om een andere reden: het verleden wordt beoordeeld met de maatstaf van de huidige normen en waarden. Emmer: ‘We willen voortdurend dat 17e-eeuwse mensen door de ogen van de 21e eeuw kijken.’¹²⁸ De gedachte dat de opvattingen die wij vandaag de dag hebben, ook de opvattingen van vroeger zijn en dat hoe wij over bepaalde zaken denken hetzelfde is als hoe er toen gedacht werd, getuigt van weinig historisch besef. We kijken dan door de bril van het heden naar het verleden. Op die manier blijft er weinig van het verleden over, waarover we ons niet hoeven te schamen. De huidige maatstaven kunnen niet klakkeloos ook op het verleden toegepast worden. Dat wil echter nog niet zeggen dat het verleden een grijze massa is, waarin geen goed en fout te onderscheiden valt. Van bepaalde daden uit het verleden is het zo duidelijk dat ze goed of fout zijn, dat die goed- of afgekeurd mogen worden.

In die zin kun je dus excuses aanbieden voor bepaalde gebeurtenissen uit het verleden, mits er over hetgeen waarvoor excuses wordt aangeboden destijds ook al kritiek te horen was. Als er in de eigen tijd ook al kritiek was op wat er gebeurde, kan niet gezegd worden dat de kritiek alleen bepaald wordt door de opvattingen van deze tijd. Jan Pieterszoon Coen bijvoorbeeld, waarvan we nu zeggen dat hij zijn optreden wel erg gewelddadig was, werd door sommige tijdgenoten ook al als bruuft beschouwd. Ook ontstond er al vrij snel discussie over het plaatsen van zijn standbeeld. Dat geldt ook voor het geheel van het koloniale tijdperk, waar -weliswaar een minderheid- kritisch was over de manier waarop met de koloniën en de inwoners daarvan werd omgegaan. Ds. Smijtegelt noemde de slavenhandel al in de zeventiende eeuw ‘mensendiefstal’ en keurde het daarmee duidelijk af.¹²⁹ Voor de Jodenvervolging is eveneens scherp gewaarschuwd. Er waren stemmen die voor en tijdens de oorlog gezegd hebben dat de overheid en de kerk zich moesten verzetten tegen de bezetter en zich tot het uiterste moesten inspannen om de Joden te beschermen.

Het is belangrijk dat gebeurtenissen in de context van hun tijd worden gezien. Maar daarin moet wel meegenomen worden dat het vaak in de context van die tijd ook al een omstreden praktijk was. Bovendien zijn er bepaalde opvattingen die altijd gelden. ‘Normatieve opvattingen zijn boventijdelijk’. Dat geldt zeker voor christenen. Wallet: ‘De opvattingen die christenen hebben, golden vijfhonderd jaar geleden en duizend jaar geleden ook al. Je hebt dan een moreel framework aan de hand waarvan je kunt zeggen dat het op basis van hoe je de Bijbel leest en de christelijke traditie verstaat moreel verwerpelijk is en dat ook zo kunt benoemen.’¹³⁰

Afstand in tijd

Over met name het aanbieden van excuses voor het slavernijverleden wordt vaak gezegd dat het (te) lang geleden zou zijn. ‘Maar wat is lang?’, tijd is subjectief volgens Taimounti. ‘Voor de een is honderd jaar geleden lang geleden en voor de ander is vierhonderd jaar helemaal niet lang geleden omdat hij daar nog dagelijks iets van merkt.’¹³¹

¹²⁷ NOS. (2020f, november)

¹²⁸ Emmer in Van Soest, H. (2020)

¹²⁹ Smijtegelt preekte: ‘Die een mens steelt, zegt God, zal zeker gedood worden. Dat soort dieverij wordt begaan in de slavenhandel. Is het niet droevig, dat christenen daarvan een handel hebben gemaakt?’, geciteerd in Westerbeke, H. (2019, 6 juli). *Historicus: Verzet Smijtegelt tegen slavernij verdient plaquette*. RD.nl. <https://www.rd.nl/artikel/806177-historicus-verzet-smijtegelt-tegen-slavernij-verdient-plaquette> (Geraadpleegd: 15-12-2020)

¹³⁰ Interview B.T. Wallet

¹³¹ Interview Taimounti

Bij excuses voor een verder verleden speelt ook de vraag mee, of het wel mogelijk is om excuses aan te bieden aan mensen die niet meer in leven zijn. Er is niemand meer in leven die de slavernij heeft meegemaakt en ook de kring van mensen die de oorlog heeft meegemaakt wordt steeds kleiner. Critici zeggen dat het op deze manier wel heel gemakkelijk wordt om je morele gelijk te halen: de slachtoffers kunnen toch niet terugpraten. Volgens Wallet kun je ook excuses aanbieden als er geen overlevenden meer zijn, maar het wordt wel steeds lastiger. ‘Hoe dichterbij het (verleden) is, hoe duidelijker en zwaarder de last van het verleden op ons rust. Hoe verder weg iets is, hoe abstracter en ook lastiger het wordt om die band echt in te voelen.’¹³² Het zou het mooiste zijn als een samenleving de grootsheid kan opbrengen om in de eigen tijd excuses aan te bieden. Daarna blijft het mogelijk om excuses aan te bieden, maar het type excuus zal, als er geen overlevenden meer zijn, anders zijn dan wanneer die er nog wel zijn. De nazaten vormen dan een adres. ‘Zij symboliseren de slachtoffergemeenschap zoals de Nederlandse samenleving de dadergemeenschap symboliseert, maar wij zijn noch daders, noch slachtoffers. We kunnen daarom, als we excuses aanbieden, daar alleen maar in bescheiden termen over spreken.’¹³³

Excuses zijn selectief

Waarvoor wel en waarvoor geen excuses aanbieden? Excuses zijn selectief, zegt Emmer. Hij vindt het niet goed om van al het onrecht dat er is, één daarvan uit te zonderen. ‘Slavernij is niet het enige onrecht in de geschiedenis is. Kinderarbeid of het verwaarlozen van gehandicapten of het uitsluiten van homoseksuelen is net zo goed onrecht.’¹³⁴ Daarnaast: als je eenmaal begint, waar eindig je? Excuses zijn een proces zonder eind. Er is altijd wel weer ‘nieuw’ onrecht uit het verleden te bedenken waarvoor publieke verontschuldigungen moeten worden aangeboden. Emmer: ‘Je kunt de rest van je leven wel vrij nemen als je voor al de vormen van onrecht uit het verleden excuses gaat aanbieden.’¹³⁵

4.2 Morele bezwaren

Excuses vanuit hoogmoedige kijk op het verleden

Excuses aanbieden over het verleden kan tot morele hoogmoed leiden. Het gaat immers niet om de eigen daden, maar om fouten van anderen. Het is makkelijk om die met de wetenschap van nu te beoordelen. Achteraf is het makkelijk praten, maar ‘hebben wij in de spanning geleefd waarin zij geleefd hebben?’¹³⁶ Zo ontstaat de gedachte dat wij het anders gedaan zouden hebben en onbewust wellicht, resulteert dit in een neerkijken op het voorgeslacht. Wallet: ‘Wij hebben in onze samenleving vaak de neiging om te denken dat wij op een soort hoogtepunt van de beschaving terecht zijn gekomen en dat het verleden bezaaid ligt met allerlei fouten. Het is dan vrij makkelijk om te zeggen: daar bieden we her en der excuses voor aan of daar nemen we afstand van.’

Excuses voor het verleden dat samengaat met hoogmoed, is geen geheel nieuw verschijnsel. Al in 1940 schreef C.S. Lewis een opvallend artikel voor *The Guardian*, getiteld ‘Dangers of National Repentance’.¹³⁷ Hij waarschuwt daarin: ‘De eerste en fatale charme van nationale berouw is daarom de bemoediging die het ons geeft om ons van de bittere taak van berouw over onze eigen zonden af te wenden naar de sympathieke taak van bewieroking - maar eerst van het aan de kaak stellen van het gedrag van anderen’.¹³⁸ Recenter heeft de Britse cultuurfilosoof Theodore Dalrymple dit het ‘False Apology Syndrome’ genoemd. Het syndroom is gevaarlijk omdat het ons in staat stelt ons goed te voelen zonder goed te hoeven zijn. We kunnen excuses aanbieden zonder de last van het moeten veranderen of de schaamte om mensen onze eigenlijke fouten te laten zien. Wat is bevredigender dan

¹³² Interview B.T. Wallet

¹³³ Idem.

¹³⁴ Interview P.C. Emmer

¹³⁵ Idem.

¹³⁶ Ds. Schot in *Reformatorsch Dagblad*. (2020, 9 oktober). Weerwoord: Plaatsvervangend schuld belijden.

¹³⁷ In ‘God in the Dock’ geciteerd in DeYoung, K., (2016, 15 juli). *Publieke excuses moeten iets kosten*. RD.nl.

<https://www.rd.nl/opinie/publieke-excuses-moeten-iets-kosten-1.1107937> (Geraadpleegd: 25-11-2020)

¹³⁸ DeYoung, K., (2016)

te zeggen dat het ons spijt van de zonden van andere mensen?¹³⁹ Lewis stelt verder dat het goed is om zich solidair op te stellen met de natie, maar wijst er ook op dat dit gemakkelijk kan veranderen in ‘de zonde van trots als we alle dwaasheden van onze niet-verlichte voorvaders en alle slechtheden van onze ongecultiveerde medeburgers ‘belijden’.

Daarom benadrukken onder andere Wallet en ds. Sonneveld het belang om ook jezelf in de schuldbelijdenis te betrekken. In een oprechte schuldbelijdenis is het niet alleen de ander die het fout heeft gedaan maar ‘weet je jezelf ook deel van dat verleden en ben je onderdeel van die gemeenschap’¹⁴⁰. Dat bewaart voor de valkuil van hoogmoed. Een goede toets voor de oprechtheid van excuses is of het je pijn heeft gedaan. ‘Alleen wanneer we ons met tegenzin uitent heeft het nut.’¹⁴¹ Lewis is van mening dat dit alleen mogelijk is als de gemeenschappelijke zonden die worden beleden die van ‘de eigen tijd en klasse zijn’, dus niet van een tijd en generatie voor ons. In zo’n geval is openhartigheid maar ‘een goedkope deugd’.¹⁴²

Excuses: verantwoordelijkheid verleden van zich afschuiven

Soms is het verleden iets om trots op te zijn, soms is het iets om je voor te schamen. Het verleden kan dan een last worden, waar je liever van af zou willen zijn. Aan het einde van de negentiende eeuw worstelde men hier al mee. ‘De mens zet zich schrap tegen de grote, steeds grotere last van het verleden,’ schrijft Friedrich Nietzsche in *Over nut en nadeel van de geschiedenis voor het leven* (1874). Datzelfde lijkt nu te gebeuren met gebeurtenissen als slavernij en Holocaust. Deze zwarte bladzijden worden als een last ervaren en excuses kunnen bevrijding bieden. In een vorig jaar door de Amsterdamse gemeenteraad aangenomen initiatiefvoorstel stond het volgende: ‘Het is hoog tijd voor Amsterdam om formele excuses aan te beelden voor haar rol in het slavernijverleden. Het is tijd om de identiteit van onze stad opnieuw te kunnen definiëren zonder de ballast van het verleden, maar wel met de kennis ervan en de verzoening in de toekomst’.¹⁴³ Excuses aanbieden is verantwoordelijkheid nemen voor het verleden, nu lijkt het andersom te zijn. De gedachte is dat men niet meer voor het verleden aansprakelijk gesteld kan worden als er excuses aangeboden zijn. Er is dan afstand genomen van het verleden en daarmee is het verleden afgedaan. Manfred Gerstenfeld heeft zelfs gezegd, dat als de regering excuses aanbiedt voor haar slappe houding jegens de Jodenvervolging ‘ze er dan ook echt van af is’.¹⁴⁴

Om die reden staan ook veel wetenschappers en historici kritisch tegenover het proces van collectieve verontschuldiging, boetedoening en verzoening. Ze vrezen dat ‘de verzoeningsmodus de weg zal effenen voor een instrumentele politiek van berouw, een ‘politics of regret’, die weinig meer is dan een gemakkelijk redmiddel voor regeringen om zich los te maken uit moreel drijfzand’.¹⁴⁵ Excuses bieden emotioneel comfort. Volgens Emmer zijn ‘de excuses duidelijk bedoeld om emotioneel comfort te bieden aan hen, voor wie de excuses bedoeld zijn als voor hen, die ze aanbieden’. Met snelle verontschuldigingen en goedkope gebaren dreigt verantwoordelijkheid te worden afgekocht.

Het verleden is niet meer dan ‘ballast’ waarvan we eerst verlost moeten worden zodat we weer vooruit kunnen. Excuses zijn dan niet op het verleden of heden gericht, maar vooral op de toekomst. Henri Beunders, historicus en hoogleraar *Ontwikkelingen in de Publieke Opinie* aan de Erasmus Universiteit in Rotterdam, noemde bijvoorbeeld de excuses van Rutte ‘een gebaar dat bedoeld is om als samenleving vooruit te kunnen’. Daarbij kan de vraag gesteld worden of dat een gerechtvaardigd doel

¹³⁹ Idem.

¹⁴⁰ Interview B.T. Wallet

¹⁴¹ Lewis in DeYoung, K., (2016)

¹⁴² Idem.

¹⁴³ Gemeenteraad Amsterdam. (2019, juni). *Initiatiefvoorstel voorbereiding excuses slavernijverleden*.

https://assets.amsterdam.nl/publish/pages/896596/initiatiefvoorstel_voorbereiding_excuses_slavernijverleden_van_leden_tai_mounti_blon_simons_ceder_lar.pdf

¹⁴⁴ *Commentaar: Excuses voor Jodenvervolging verlossen niet van schuld en smet*. (2012, 5 januari). RD.nl.

<https://www.rd.nl/opinie/commentaar/commentaar-excuses-voor-jodenvervolging-verlossen-niet-van-schuld-en-smet-1.647638> (Geraadpleegd: 22-10-2020)

¹⁴⁵ Jonker, E. (2014b)

van excuses is. En hoe diep het schuldbesef over het aangedane onrecht in zo'n geval is. Excuses lijken nu verworpen tot een noodzakelijke verplichting voordat een land weer verder kan. Zoals Jesse Klaver op een partijcongres over de noodzaak van excuses voor het slavernijverleden zei: 'Je kan alleen verder met de toekomst als wij ons verleden erkennen'.¹⁴⁶

In de huidige zienswijze zijn excuses het eindpunt. 'Excuses als een afsluiting van het proces, als een finale kwijting'.¹⁴⁷ Maar eigenlijk vormen excuses pas het beginpunt. Als er schuld is beleden, wil dat nog niet zeggen dat het daarmee 'klaar' is. Excuses 'kunnen als uitgangspunt dienen, de opmaat naar een gedeelde geschiedenis betekenen en startpunt van hervormingen zijn'.¹⁴⁸ Ook na aangeboden excuses vraagt het blijvende inzet om de groepen die onrecht is aangedaan de erkenning te geven waar zij recht op hebben. Als er een vorm van verzoening bereikt is, moet daar voorzichtig mee worden omgegaan en blijvend aan die relatie gewerkt worden. En waakzaam blijven, want zomaar kunnen 'oud' onrecht, in een ander vorm misschien, of nieuwe vormen van onrecht weer opvlammen. Dat is wel wat slavernij en Holocaust ons leren.

4.3 Bezwaren betreffende de gevolgen van excuses

Excuses leiden tot polarisatie

In het Kamerdebat over institutioneel racisme afgelopen jaar (1 juli 2020) zei Rutte dat 'excuses een risico vormen dat de samenleving verder polariseert'. Het zou zorgen voor een tweedeling in de maatschappij omdat er twee groepen ontstaan: 'slachtoffers' en 'daders'. Mensen die eerst misschien gebeurtenissen uit het verleden nauwelijks als pijnlijk ervaren, kruipen nu in de slachtofferrol. Anderen die zelf geen verantwoordelijkheid voelen, worden opeens als 'dader' aangemerkt en voelen zich daardoor onheus bejegend. De grootouders van Judith Belinfante (1943, oud-directeur Joods Historisch Museum) zijn beide omgekomen in of op weg naar Auschwitz en daarom wordt zij zelf ook als slachtoffer gezien, maar zelf zegt ze dat ze heel haar leven alles gedaan heeft om juist geen slachtoffer te zijn. Ze was daarom niet blij met de onderhandelingen over restitutie van Joodse tegoeden uit de Tweede Wereldoorlog. Ze had er zelf geen behoefte aan en vond de vraag om restitutie 'overspelen van het slachtofferschap'.¹⁴⁹ Emmer wordt eveneens bij een bepaalde groep geschaard. In het huidige slavernijdebat voelt hij zich in een hokje gedrukt, terwijl hij slechts een bijdrage probeert te leveren aan een eerlijke geschiedschrijving. De felheid waarmee het debat gevoerd wordt, zet groepen tegen elkaar op. 'Doordat de slavernij nu als een soort van stormram wordt gebruikt om allerlei misstanden aan de kaart te stellen en om politieke doelen te bereiken zoals excuses en herstelbetalingen, doe je niet alleen de geschiedenis onrecht aan. Je polariseert ook de samenleving, omdat het leidt tot allerlei tegenreacties'.¹⁵⁰

Voorstanders van het maken van excuses zijn het er niet mee eens dat excuses tot polarisatie zouden leiden: 'De huidige generatie heeft toch geen schuld aan het slavernijverleden? Hoe kunnen excuses dan tot polarisatie leiden?'¹⁵¹ Het is volgens hen juist het uitblijven van excuses dat leidt tot polarisatie. Excuses daarentegen zorgen voor meer nuance. Kathleen Ferrier (voormalig Tweede Kamerlid van het CDA en dochter van de eerste president van Suriname, Johan Ferrier): 'Ik denk dat excuses zoals deze helemaal niet polariseren, maar juist zorgen voor een genuanceerder debat. Om dat debat op een goede manier te voeren, moeten we het verleden onder ogen zien'.¹⁵²

¹⁴⁶ Keultjes, H. (2020, 13 juni). *Klaver tegen Rutte: 'Maak excuses voor slavernijverleden'*. Het Parool. <https://www.parool.nl/nederland/klaver-tegen-rutte-maak-excuses-voor-slavernijverleden~b9acae837/> (Geraadpleegd: 22-10-2020)

¹⁴⁷ Jonker, E. (2014b)

¹⁴⁸ Boodt, J. (2020)

¹⁴⁹ In Vrij Nederland van 22 april 2000, geciteerd in Spruyt, D. B. J. (2000, 5 mei). *Digibron.nl, Zwarte bladzijden horen in geschiedenisboek*. Digibron.nl.

https://www.digibron.nl/viewer/collectie/Digibron/id/tag:RD.nl.20000505:newsml_b6b90c00bb7591465b3973db481bf942 (Geraadpleegd: 23-10-2020)

¹⁵⁰ Interview Emmer

¹⁵¹ Wier, M. (2020)

¹⁵² Idem.

Omgekeerd effect

De bedoeling van het doen van excuses is dat het helend is, leidt tot verzoening en het mogelijk maakt om weer samen verder te leven. Maar het effect is soms tegengesteld. Een proces om tot verzoening te komen, leidt soms eerder tot teleurstelling en irritatie dan dat het goed doet. Aan het maken van excuses gaat vaak een discussie vooraf. Waarover wel en waarover geen excuses aanbieden? En welke consequenties worden eraan verbonden? Men moet daar vaak compromissen over sluiten. 'Men moet onderhandelen over belangen en over wat voor ieders achterban haalbaar en draaglijk is. Vaak moet men compromissen sluiten tussen enerzijds ideale rechtvaardigheid en anderzijds praktische stabiliteit en politieke veiligheid.'¹⁵³ Dit kan voor de (nazaten van) slachtoffers heel pijnlijk zijn. Neem het praten over schadevergoeding. Levens zijn niet in geld uit te drukken, terwijl bij een schadevergoeding wel een concreet bedrag moet worden vastgesteld. Ook kunnen slachtoffers het gevoel krijgen dat opnieuw *over* hen gepraat en onderhandeld wordt en niet *met*. Oude machtsverhoudingen worden dan nog steeds doorgetrokken.¹⁵⁴ Daarnaast is het proces voor de reparerende partij vaak lastig, omdat ze aan de ene kant welwillend staan tegenover de slachtoffers, maar tegelijkertijd 'de praktische politiek van berouw wel moeten kunnen verkopen aan een sceptisch publiek'.¹⁵⁵ De uiteindelijk uitkomst leidt daardoor vaak tot teleurstellingen bij slachtoffers, omdat hun hoge verwachtingen niet uitkomen. Het is eigenlijk onmogelijk: leed dat te groot en te diep is om ooit te kunnen peilen, moet gereduceerd worden 'tot een handelbare omvang' om iets van verwerking of verzoening te bereiken.¹⁵⁶

Ook het 'publiek' reageert op de excuses: vaak wantrouwend en met beschuldigingen van hypocrisie richting de reparerende kant.¹⁵⁷ Dat wekt vervolgens bij die partij weer irritatie, omdat zij op een goede manier het proces van verzoening tot stand hebben willen brengen en zelf oprecht bereid zijn opofferingen te doen. Dit was ook het geval bij de schuldbelijdenis van de kerken. De nazaten van verzetsstrijders spreken over een 'miskenning van heldendaden'. Zij voelen het als verraad richting degenen die hun leven hebben gegeven om joden te helpen. Denk aan Scheepstra (hoofdstuk 1) die zich door de schuldbelijdenis uit haar kerk voelde gezet.

Conclusie

In dit hoofdstuk kwam een aantal vragen langs die worden opgeworpen door 'de tegenstanders'. Bijvoorbeeld: kunnen wij wel excuses aanbieden voor daden van het voorgeslacht? Slavernij en Holocaust hebben lang geleden plaatsgevonden en onze situatie nu is totaal anders dan de situatie waarin ons voorgeslacht zich bevond. Het verleden is vaak veel complexer dan wij denken. Soms was er eenvoudigweg geen keus en moesten mensen in bepaalde dingen wel meegaan.

'Tegenstanders' vragen zich daarnaast af of excuses recht doen aan het verleden. Zo zien ze het aanbieden van excuses als een oordeel vellen over het verleden en de voorgaande generaties. Er is doorgaans weinig oog voor de historische context.

Ook bevragen tegenstanders de objectiviteit van excuses. Met welke bril kijken wij naar het verleden? Wij leggen het verleden langs de maatstaf van de huidige normen en waarden waardoor een gekleurd beeld van het verleden ontstaat. Tegenstanders roepen ons op om eerst op zoek te gaan naar de blinde vlekken van onze tijd voordat we het verleden onder de loep nemen. 'Werp eerst de balk uit uw oog en dan zult u goed kunnen zien om de splinter uit het oog van uw broeder te halen.' Zodat de generatie na ons niet voor ons excuses zal hoeven aanbieden.

Verder blijkt in dit hoofdstuk dat excuses ook op een verkeerde manier gebruikt kunnen worden. Het verleden wordt als 'ballast' gezien en excuses als middel om daarvan af te komen. De huidige generatie lijkt niet meer om te kunnen gaan met haar morele tekort. Het verleden moet iets zijn waarmee je voor de dag kunt komen, om trots op te zijn.¹⁵⁸ Het besef en de acceptatie van een

¹⁵³ Jonker, E. (2014b)

¹⁵⁴ Interview B.T. Wallet

¹⁵⁵ Idem.

¹⁵⁶ Idem.

¹⁵⁷ Jonker, E. (2014b)

¹⁵⁸ Loyds hoopt door de eigen geschiedenis te erkennen, te kijken wat ze vandaag de dag kunnen doen om 'onze toekomst vorm te geven in een waarop we echt trots kunnen zijn' in RiskenBusiness. (2020, 19 juni). Lloyd's biedt in licht van Black

verleden en heden dat onvolkomen en soms zelfs pijnlijk is, is er nauwelijks meer. Duidelijk is in ieder geval dat het niet de bedoeling van excuses kan zijn de verantwoordelijkheid voor het verleden van zich af te schuiven. Excuses maken als het goed is ootmoedig en beschaamd omdat wij ons medeschuldig weten. Een afstandelijk of hoogmoedig neerkijken op het verleden past hierbij niet.

Hoofdstuk 5: Van excuusdebat tot excuuscultuur: hoe is de toenemende aandacht voor historische excuses te verklaren?

Inleiding

In hoofdstuk 3 werd duidelijk dat er nauwelijks motieven genoemd zijn waarom de regering en de NS en de kerken nu (wel) excuses hebben aangeboden. De Rijksvoorlichtingsdienst liet weten dat de 75-jarige herdenking voor het kabinet ‘als een goed moment’ voelde, maar zou er niet meer achter zitten? Heeft het te maken met een bredere trend? ‘Historische schuldbelijdenissen zijn in de mode’, schrijft historicus Bouwman en dergelijke opmerkingen worden in veel meer artikelen gemaakt.¹⁵⁹

Excuses hebben een domino-effect: vraag naar historische genoegdoening leidt tot excuses en die brengen andere groepen het onrecht in herinnering dat zij meegemaakt hebben waarvoor zij vervolgens excuses vragen. Een golf van schuldbelijdenissen is het resultaat. Niet zelden wordt deze golf eerder negatief dan positief opgevat. Vooral historici hebben zo hun bedenkingen. Ze spreken van een ‘lawine van excuses’ of gebruiken zelfs het beeld van besmettelijke ziekten: ‘een epidemie van verontschuldigen’.¹⁶⁰

In hoofdstuk 1 is de tijdlijn gestart in 1995. Koningin Beatrix heeft in de Knesset gezegd dat bescherming van Joodse medeburgers tekort geschoten is. De laatste gebeurtenis op de tijdlijn is de schuldbelijdenis van de kerken richting de Joden in 2020. Tussen 1995 en 2020 heeft een ontwikkeling plaatsgevonden. Dat geldt voor de excuses voor de Holocaust maar nog veel breder. De laatste jaren wordt de roep om excuses voor allerlei zwarte bladzijden in het verleden steeds sterker. Deze ontwikkeling heeft geleidelijk plaatsgevonden. Meerdere ontwikkelingen, een aantal al eerder dan 1995, hebben geleid tot het debat over historische excuses en uiteindelijk het daadwerkelijk aanbieden daarvan. Die ontwikkelingen op zichzelf hadden misschien nog geen effect, maar al die ontwikkelingen bij elkaar opgeteld wel. Het is als een bal die van een helling afrolt. Eerst gaat het langzaam, maar later steeds sneller en vanaf 1995 lijkt het in een stroomversnelling te zijn gekomen. Dit hoofdstuk gaat over de vraag welke ontwikkelingen hiervoor verantwoordelijk zijn.

5.1 Algemene ontwikkelingen

Van een zware naar een lichte gemeenschap

Zowel Ed Jonker in zijn artikel over historische excuses als Bart Wallet in het interview dat ik met hem hield, spraken over ontwikkelingen van ‘zware naar lichte gemeenschappen’¹⁶¹ als een verklaring voor de toenemende (aandacht voor) excuses. Verantwoordelijkheid voor zwarte bladzijden uit het verleden is geen individuele, maar een collectieve schuld (zie hoofdstuk 2). Collectieve schuld veronderstelt dat we allemaal opgenomen zijn in gemeenschappen. Maar er zijn verschillende typen gemeenschappen. Er wordt wel onderscheid gemaakt tussen ‘zware’ en ‘lichte’ gemeenschappen. In een zogenoemde zware gemeenschap wordt een sterke collectieve identiteit gecombineerd met veel gedeelde kenmerken, in een lichte gemeenschap vinden mensen elkaar slechts op een beperkt aantal overeenkomsten. Het onderscheid tussen zware en lichte gemeenschappen komt vooral tot uiting in de

Lives Matter-beweging excuses aan voor zijn historische banden met de slavenhandel. Risk en Business. <https://www.riskenbusiness.nl/nieuws/insurance/lloyds-biedt-in-licht-van-black-lives-matter-beweging-excuses-aan-voor-zijn-historische-banden-met-de-slavenhandel> (Geraadpleegd: 15-09-2020)

¹⁵⁹ Bouwman, R. (2020)

¹⁶⁰ Jonker, E. (2014a). Historische excuses. Inleiding. *BMGN - Low Countries Historical Review*, 129(4), 62. <https://doi.org/10.18352/bmgn-lchr.9860>

¹⁶¹ Interview B.T. Wallet en

Jonker, E. (2014a). Historische excuses.

mate waarin de collectieve identiteit gevormd wordt door het verleden. De basis van elke gemeenschap wordt gevormd door gedeelde ervaringen, overtuigingen en herinneringen van mensen waardoor ze zich met elkaar verbonden voelen. Aan het begin van de twintigste eeuw waren het vooral de positieve gebeurtenissen uit het verleden die de gezamenlijke identiteit vormden. In deze tijd was de samenleving sterk nationalistisch gekleurd. Nederland was een ‘zware’ gemeenschap. Tijdens de Tweede Wereldoorlog heeft dit nationalisme een flinke knauw gekregen. Naties bleken in staat tot daden die weinig reden tot trots gaven. Na 1945 heeft deze morele desillusie geleid tot een afkeer van nationalisme. Velen namen afstand van de nationale identiteit en gingen op zoek naar nieuwe bindingen.¹⁶² De ‘zware’ gemeenschap die het maken van collectieve excuses in de weg zat, verdween. Het maakte de weg vrij voor de opkomst van publiek berouw. De ‘zware’ gemeenschappen waren veranderd in ‘lichte’ gemeenschappen waarin de nationale identiteit meer relativering toeliet. Zo kwam er meer ruimte om ook de zwarte bladzijden uit de geschiedenis eerlijk onder ogen te zien.¹⁶³

De Koude Oorlog voorbij

De jaren vanaf 1990/1995 worden wel als begin van de excuuscultuur. Als beginpunt wordt dan gewezen op het einde van de Koude Oorlog. Tot 1989 beheerste het conflict van de Koude Oorlog eigenlijk alle debatten en de Berlijnse muur verdeelde de wereld letterlijk en figuurlijk in twee kampen. De val van de Berlijnse muur maakte een einde aan die politieke verdeeldheid en er brak een periode aan die door de Amerikaanse filosoof Elazar Barkan als een periode van ‘neo-Enlightenment of political morality’ wordt aangeduid.¹⁶⁴ Het is een tijdperk waarin na lange tijd een directe ideologische dreiging en tegenspeler ontbrak. Daardoor ontstond in veel landen een nieuwe openheid om hun identiteit tegen het licht te houden. Voor Nederland betekende dat, dat men voor het eerst zonder de bril van de Koude Oorlog naar de Tweede Wereldoorlog kon kijken en onder ogen konden zien wat er toen gebeurd is. Machtspolitiek maakte plaats voor een ‘shared belief among nations in the rights of individuals and groups’, universele mensenrechten werden belangrijker.¹⁶⁵ Als gevolg daarvan kregen Joodse slachtoffers, oorspronkelijke Amerikaanse inwoners, Australische Aboriginals en Japanse Amerikanen een schadevergoeding toegekend. Daarmee kwam er ook een groeiend besef ‘that you have to do the right thing’.¹⁶⁶ Dat was ook het doel van excuses en herstelbetalingen: leiders en systemen moesten in de toekomst beter hun best doen menselijk te opereren. Wat in de Tweede Wereldoorlog had plaatsgevonden, mocht nooit weer gebeuren: Nie wieder! Bij gebrek aan religieuze en ideologische normenstelsels werden historische ervaringen uit het verleden aangegrepen als morele aanwijzingen die niet mogen worden overtreden.¹⁶⁷

Het feit dat er steeds meer belang werd gehecht aan mensenrechten, heeft gevolgen voor de omgang met het verleden. De mensenrechten kregen zelfs zo’n groot gewicht, dat er geen onderscheid meer werd gemaakt tussen binnen- en buitenland, heden en verleden. Op die manier kan de geschiedenis dus met terugwerkende kracht aangeklaagd worden. Zijn er ooit mensenrechten geschonden, dan geeft dat recht op excuses en compensatie. Het verleden is een onafzienbaar heden geworden. Geschiedenis is dan geen foreign country meer, met andere maatstaven dan de onze.¹⁶⁸ Normen en waarden die vandaag de dag in ons land gelden worden als norm op het verleden geprojecteerd en elke gebeurtenis die niet ‘voldoet’ vraagt om excuses.

Memory boom

¹⁶² Jonker, E. (2014a)

¹⁶³ Ds. Sonneveld noemde als mogelijke reden voor de Gereformeerde Gemeenten om geen excuses aan te bieden ‘vrees dat een dergelijk schuld-belijden afbreuk zou doen aan het gezag van bepaalde kerkleiders uit de genoemde periode en aan de boodschap die zij uitdroegen’. Dit voorbeeld laat zien dat het zijn van een zware gemeenschap inderdaad een belemmering kan zijn voor collectieve excuses. In Sonneveld, C. (2020).

¹⁶⁴ Boom, J. (2001)

¹⁶⁵ Idem.

¹⁶⁶ Idem.

¹⁶⁷ Doorn, J. A. A. (2000, 20 mei). *Niet veel beter dan de moffen*. NRC. <https://www.nrc.nl/nieuws/2000/05/20/niet-veel-beter-dan-de-moffen-7495465-a897773> (Geraadpleegd: 17-10-2020)

¹⁶⁸ Sommer, M. (2016, 27 oktober). *De historicus werpt zich nu op als rechter. Van Deursen zou zich omdraaien in zijn graf*. Nederlands Dagblad. <https://www.nd.nl/opinie/opinie/625285/de-historicus-werpt-zich-nu-op-als-rechter-van-deursen-zou-zich-omdraaien-in-zijn-graf> (Geraadpleegd: 17-10-2020)

Verskillende studies over historische excuses zien een verband tussen de huidige ‘excusgolf’ en de ‘memory boom’ die na 1980 plaatsvond, een explosie van collectieve herinneringen.¹⁶⁹ In plaats van een eenzijdig en sterk gekleurd beeld over historische gebeurtenissen is er nu een grote diversiteit en veelheid aan verhalen. Dat doet enerzijds recht aan het verleden dat ook divers was, anderzijds leidt dit tot fragmentatie van het verleden. Door de wirwar aan verhalen ontbreekt het zicht op onderlinge samenhang en worden gebeurtenissen uit hun context gehaald.

Om aan al die verhalen voldoende aandacht te geven, worden herinneren en herdenken steeds belangrijker. Het verleden wordt daarbij niet beschreven of geanalyseerd maar tastbaar gemaakt.¹⁷⁰ Het verleden kan als het ware opnieuw beleefd worden. Dat draagt echter niet bij aan de verwerking van het verleden. Verschillende keren is de vraag gesteld hoe het komt dat slavernij en Holocaust, in tegenstelling tot andere gebeurtenissen niet afgesloten kunnen worden. De herinneringen aan die gebeurtenissen nemen niet af en lijken zelfs sterker te worden. Het is als een ‘verleden dat niet verdwijnt’.¹⁷¹ Een verklaring hiervoor is dat er in het geval van slavernij en Holocaust geen emotionele afstand van het verleden wordt genomen, terwijl in veel andere gevallen dat wel gebeurt. Het afstand nemen in tijd leidt dan tot een zekere objectivering van het verleden en werkt verzachtend. Als die afstand er niet is, maakt dat het leggen van een zinvol verband tussen heden, verleden en toekomst onmogelijk. Dit wordt ook wel ‘catastrophic presentism’ genoemd: een teveel aan traumatische geschiedenis in het heden, blokkeert het zich op toekomst en verleden.¹⁷² Mensen houden vast aan herinneringen uit het verleden. Herdenken is zelfs een individuele en collectieve deugd geworden, vergeten is niet toegestaan. ‘Vergeten’ als slachtoffer is verraad, en als ‘dader’ is het een bewuste daad van ontkenning. Er wordt daarom wel gesproken van het regime van de verplichte herinnering.¹⁷³ Datzelfde geldt voor vergeving. ‘Niet omkijken in wrok, maar bouwen aan een gezamenlijke toekomst is het parool’.¹⁷⁴ Met herinneren en vergeven als plicht, wordt de weg voor de huidige excuscultuur gebaad.

5.2 Ontwikkelingen excuses Holocaust

De toenemende vraag om excuses kwam ook voort uit een andere kijk op de oorlog. Het beeld van de oorlog heeft in de periode van 1945 tot nu veranderingen doorgemaakt. In dit kopje bespreek ik twee periodes waarin sprake was van een kantelend beeld van de oorlog.

5.2.1 Jaren zestig/zeventig

Lange tijd werd de bezetting in de jaren ’40-’45 door de overheid bestempeld als een periode van onderdrukking en verzet. En dat was ook het beeld dat veel Nederlanders van de oorlog hadden. Nederland had zich dan wel aan de Duitsers moeten overgeven, tegen de Jodenvervolgving had het zich koppig en dapper verzet. Alleen de NSB’ers waren medeschuldig voor hetgeen in de oorlog gebeurd was. Deze ‘verzetsmythe’ werd door bijna iedereen geloofd en verteld en er werden nauwelijks vragen gesteld over het eigen handelen in de oorlog. In de jaren zestig kantelde het beeld.¹⁷⁵ Een nieuwe generatie kwam op en leverde kritiek op hun ‘benepen’ en ‘burgerlijke’ grootouders. Onderdeel van hun kritiek was hun veronderstelde volgzzaamheid tijdens de oorlog. Hoe kon het dat het percentage van de Joden die is omgekomen in Nederland het hoogste is van heel bezet West-Europa? Als ze niet hadden meegewerkt, dan hadden ze wel toegekeken. Er voltrok zich een ingrijpende heroriëntatie in de

¹⁶⁹ Jonker, E. (z.d.). *Holocaust versus slavernij*. www.nederlandseboekengids.com.

http://www.nederlandseboekengids.com/wp-content/uploads/2017/03/Holocaust-versus-Slavernij_.pdf

¹⁷⁰ Ribbens, K. (2013, 25 oktober). RePub, Erasmus University Repository: Strijdtoneel. De Tweede Wereldoorlog in de populaire historische cultuur. [repub.eur. https://repub.eur.nl/pub/51038/](https://repub.eur.nl/pub/51038/) (Geraadpleegd: 21-10-2020)

¹⁷¹ Idem.

¹⁷² Idem.

¹⁷³ Jonker, E. (2014b). Over historische excuses, morele genoegdoening en verzoening. O.a. ontstaan o.i.v. de ethiek van Hannah Arendt. Volgens Arendt heeft ethiek niet alleen betrekking op het handelen, maar het strekt zich uit over het denken. Herinneren heeft net zulke morele implicaties als handelen; vergeten en herinneren zijn wezenlijk betrokken op de moraal.

¹⁷⁴ Idem.

¹⁷⁵ Fatah-Black, K. J. (2020)

beleving van de oorlogsjaren. Leed is *toegebracht* leed: geen slachtoffers zonder daders, geen massamoord zonder massamoordenaars, medeplichtigen en omstanders.¹⁷⁶ De verzetsmythe werd zo ingeruild voor wat wel de ‘mythe van de schuldige omstander’ is genoemd.¹⁷⁷ Terwijl het beeld van Nederland als ‘voorbeeldige Jodenbeschermer’ steeds verder afbrokkelde, ging men grote ethische lessen trekken uit de Tweede Wereldoorlog en de Holocaust.

De kring van daders werd dus steeds ruimer getrokken. De kring bestond eerst vooral uit politieke delinquenten, later omvatte die vrijwel de hele oorlogsgeneratie.¹⁷⁸ Maar ook de kring van slachtoffers werd steeds groter. In de jaren zestig/zeventig speelden de processen die tegen de nazi’s gevoerd werden hier een belangrijke rol in. Vooral het proces tegen nazikopstuk Adolf Eichmann in 1961 was een keerpunt. Pas toen drong de volle omvang van de misdaden van de nazi’s tegen de Joden door. Voortaan kwamen in de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog de kampen en de Jodenvervolgving op de eerste plaats.

5.2.2 Jaren 2000-2020

Eerder was al duidelijk geworden dat Nederland toch minder verzetsnatie was dan vaak werd gedacht. In 2012 en 2020 verschenen twee studies die dat beeld nog verder afbrokkelde. De overheid was eerder nog buiten schot gebleven, maar nu werd haar schuld openlijk en pijnlijk aangewezen. Zei Kok in een interview in 2000 nog: ‘Nederlanders zijn nooit verantwoordelijk geweest voor het wangedrag van de Duitsers in Nederland tijdens de oorlog’, deze boeken toonden het tegendeel.¹⁷⁹ De Nederlandse autoriteiten, instanties en individuen waren ernstig tekort geschoten. In ‘Judging the Netherlands’ beschrijft Gerstenfeld de passieve opstelling van koningin Wilhelmina en de ‘Londense kabinetten’ onder leiding van toenmalig minister-president Gerbrandy tijdens de oorlog. Naar aanleiding van dit boek zei Wilders (PVV) dat het ‘gepast zou zijn indien de regering minstens haar verontschuldigingen zou aanbieden’.¹⁸⁰ Het in 2020 verschenen boek ‘Boekhouders van de Holocaust. Nederlandse ambtenaren en de collaboratie’ geeft een uitvoerig overzicht van de collaboratie van de Nederlandse overheid. In dit boek blijkt het een onontkoombare conclusie dat de Nederlandse overheid zich op grote schaal schuldig heeft gemaakt aan institutioneel antisemitisme, tijdens de oorlog en daarna. De overheid heeft gecollaboreerd met de nazi’s als het om de Jodenvervolgving in Nederland gaat. Dat gebeurde soms proactief, altijd consciëntieus, regelmatig enthousiast en vaak zonder dat de bedenkers en uitvoerders van de genocide erom vroegen. Verder kwam tijdens de gevoerde restitutedebatten aan het licht dat de regering en banken zich stevig verrijkt hadden aan de inbeslagname van Joodse tegoeden.

Aanvankelijk ging het onderzoek naar de Tweede Wereldoorlog voornamelijk over wat er in de concentratiekampen is gebeurd. Langzamerhand komt het onderzoek steeds dichterbij. Dichter bij huis: dichterbij de Nederlandse burgemeesters en notarissen en de gewone, gemiddelde Nederlander. En Joden blijven hun verhaal vertellen over de verschrikkingen die zij meegemaakt hebben, soms nu (pas) voor het eerst omdat ze het eerder nog niet aankonden. Het besef van wat zij ondergingen in de oorlog dringt nog dieper door. Zelfs zo, dat historicus Van der Heijden zegt dat ‘de toenemende aandacht voor de Shoah van met name de laatste twintig jaar er toe geleid heeft dat de oorlog steeds meer het verhaal van de Shoah is geworden’.¹⁸¹ Eerst was dat duidelijk anders: ‘vijftig jaar geleden was de oorlog collaboratie en verzet, met weinig aandacht voor de slachtoffers en veel aandacht voor de daders aan zowel de goede als de foute kant’. Historicus Barnouw merkt deze ontwikkeling ook op en geeft het als verklaring voor het feit dat de NS pas in 2005 excuses heeft aangeboden: ‘De

¹⁷⁶ Doorn, J. A. A. (2000)

¹⁷⁷ Bouwman, R. (2020)

¹⁷⁸ Doorn, J.A.A. (2000)

¹⁷⁹ Volkskrant. (2007, 4 mei). *Waar blijven de officiële excuses?* de Volkskrant. <https://www.volkskrant.nl/mensen/waar-blijven-de-officiële-excuses~b589bad6/> (Geraadpleegd: 27-11-2020)

¹⁸⁰ NOS. (2012, 4 januari). *“Excuus over passiviteit in WOII”*. <https://nos.nl/artikel/327644-excuus-over-passiviteit-in-woii.html> (Geraadpleegd: 27-11-2020)

¹⁸¹ NOS. (2020b, januari 27). *Podcast Oog: 200 jaar op Antarctica, excuses van Rutte en de Britten zijn weg*.

<https://nos.nl/artikel/2320518-podcast-oog-200-jaar-op-antarctica-excuses-van-rutte-en-de-britten-zijn-weg.html>

transporten van Joden waren na de oorlog lange tijd geen issue, dat komt doordat de Holocaust de eerste decennia een onderbelichte rol speelde.¹⁸²

5.3 Ontwikkelingen excuses slavernijverleden

Multidirectional memory

In dit onderzoek gaat het zowel over het proces richting het aanbieden van excuses voor de Holocaust als voor het slavernijverleden. Zijn deze processen zelfstandig of hebben ze elkaar beïnvloed? Volgens Rothberg is dat laatste het geval. In zijn boek *Multidirectional Memory* noemt hij de Shoah maatgevend in het verzoeningsdiscours.¹⁸³ De Shoah is het als het ware het ijkpunt waarmee de geschiedenis van de rest van de twintigste eeuw beoordeeld wordt. Terwijl kennis van de oorlog afnam, werd de oorlog des te belangrijker doordat het als ‘toetssteen en hoeksteen van onze morele orde’ ging fungeren.¹⁸⁴ Aan de hand van de aard van en verantwoordelijkheid voor de vernietiging van de Europese Joden zijn de categorieën van genocide, historisch onrecht, morele getuigenis, erkenning, berouw en genoegdoening uitgewerkt.¹⁸⁵

De Shoah ‘helpt’ in de omgang met andere problematische gebeurtenissen uit het verleden zoals de slavernij. De herinnering aan de Shoah stimuleert de herinnering aan het slavernijverleden en andersom. ‘Herinneringen zijn nooit eenrichtingsverkeer; ze komen tot stand door voortdurende uitwisseling, kruisbestuiving en ontlening.’¹⁸⁶ Dat is wat Rothberg *multidirectional memory* noemt. Zoals in de geschiedenis gewelddadige invloeden elkaar beïnvloed hebben, bijvoorbeeld het Europees en imperialistisch racisme, zo geldt dat ook de herinnering aan onrecht en verdrukking. Daarnaast reikt de herinnering aan de Holocaust ons de woorden en vormen aan om over de slavernij te spreken.

Multiculturele samenleving

Nederland wordt steeds meer een multiculturele samenleving. De eerste generatie migranten die hier kwam was dankbaar en de Nederlanders stonden voor hen open. Maar langzamerhand ontstonden er problemen: discriminatie, racisme. Daarmee werd ook de herinnering aan het verleden levend. Voor nazaten van slaven vormde de koloniale beeldvorming een belemmering om in te burgeren. Ze voelden zich onvoldoende gezien in de Nederlandse samenleving en misten erkenning voor het onrecht dat hen in het verleden was aangedaan. Landen zoals Nederland waar de migranten afkomstig zijn uit voormalige kolonies merken dat het koloniale verleden voor hen nog steeds van grote betekenis is en vooral een open wond is. In hoofdstuk 3 is dat al aan de orde gekomen. Dit verklaart waarom het vragen om excuses meer is geworden, naarmate de samenleving meer divers is geworden.

Conclusie

De vraag van dit hoofdstuk luidde: ‘Hoe is de toenemende discussie over historische excuses te verklaren?’ De ontwikkelingen rondom excuses voor de Holocaust hebben vooral te maken met historisch onderzoek naar de Tweede Wereldoorlog. Het onderzoek gaat steeds verder en dieper en komt steeds dichterbij huis. Er is de laatste jaren meer aandacht voor de Holocaust en er wordt kritischer gekeken naar de rol van Nederlandse instituten en personen. ‘De kring van daders wordt steeds ruimer getrokken.’¹⁸⁷

Het oplossen van het debat over excuses voor het slavernijverleden heeft te maken met het ontstaan van de multiculturele samenleving. Acceptatie en erkenning van het slavernijverleden is noodzakelijk

¹⁸² Soetenhorst, B. (2019, 1 september). ‘*Houding NS niet anders dan andere bedrijven in oorlog*’. Het Parool. <https://www.parool.nl/nieuws/houding-ns-niet-anders-dan-andere-bedrijven-in-oorlog~bb5855a4/> (Geraadpleegd: 27-11-2020)

¹⁸³ Jonker, E. (2014a).

¹⁸⁴ NRC.nl (2000, 20 mei)

¹⁸⁵ Jonker, E. (2014a). *Historische excuses*.

¹⁸⁶ Jonker, E. (z.d.). *Holocaust versus slavernij*

¹⁸⁷ NRC.nl (2000, 20 mei)

geworden. De Afro- Nederlandse gemeenschap heeft nog dagelijks met de gevolgen van het slavernijverleden te maken, o.a. trauma's en racisme. De roep om excuses klinkt steeds vaker.

Maar zonder het debat over Holocaust-excuses, was het debat over excuses voor het slavernijverleden waarschijnlijk niet ontstaan. De Holocaust is maatgevend in de westerse herinneringspraktijk. De omgang met de Holocaust dient als voorbeeld voor de manier waarop met andere zwarte bladzijden moet worden omgegaan. Aan de hand van die gebeurtenis wordt naar andere gebeurtenissen gekeken, zoals slavernij. Dit leverde de vraag op: excuses voor de Holocaust, waarom niet ook voor slavernij? Het Holocaustdebat heeft dus het slavernijdebat beïnvloed en gestimuleerd.

Misschien wel de belangrijkste oorzaak voor het ontstaan van de excuuscultuur is dat het proces van verwerking van het verleden veranderd is. Herinneren is een plicht geworden en het verleden wordt steeds opnieuw beleefd. Er vindt hierdoor geen verwerking van gebeurtenissen als slavernij en Holocaust plaats. Herinneringen hopen zich op, ook wel 'catastrophic presentism' genoemd. Deze memory boom resulteerde vervolgens in een 'explosie' van excuses.

Historische ontwikkelingen spelen een belangrijke rol in het ontstaan van de excuuscultuur, maar er spelen zeker ook mode-elementen in mee. Excuses voor het verleden passen bij deze tijd, waarin 'mensen hartstochtelijk op zoek zijn naar hun wortels'.¹⁸⁸ Het gaat echter nog verder, instanties lijken soms bijna verplicht te zijn excuses aan te bieden. Excuses zijn een 'toegangsticket voor de gemeenschap van beschaafde naties' en 'toetssteen van politieke correctheid'.¹⁸⁹

¹⁸⁸ Boom, J. (2001)

¹⁸⁹ Verbeeck, G. (z.d.). *Karakter*. Karakter. <https://www.tijdschriftkarakter.be/de-macht-van-het-excuus/> (Geraadpleegd: 26-11-2020)

Conclusie

Het jaar 2020 is in de verwerking van de Holocaust een historisch jaar. Rutte bood namens de regering excuses aan voor het handelen van de Nederlandse overheid tijdens de Tweede Wereldoorlog. Koning Willem-Alexander hield, als eerste staatshoofd van Nederland, een toespraak tijdens Dodenherdenking. De koning reflecteerde op het falen van de vorige generatie(s), inclusief zijn eigen overgrootmoeder. Rondom de herdenking van de Kristallnacht spraken de kerken gezamenlijk een schuldbelijdenis richting het Joodse volk uit. Inmiddels al 75 jaar na het einde van de oorlog, lijkt het aan de late kant. Hadden die excuses er niet eerder kunnen komen?

Voor het slavernijdebat was 2020 ook een belangrijk jaar. Door de dood van George Floyd kreeg het debat een nieuwe impuls. Het was de aanleiding voor een motie die de regering opriep om excuses aan te bieden voor het slavernijverleden. En Amsterdam zou op 1 juli de eerste gemeente zijn in Nederland die excuses zou aanbieden voor het slavernijverleden. Hoewel dit nog even vooruitgeschoven is en de regering besloot om geen excuses aan te bieden, vond er wel een verschuiving plaats. 'De afwegingen rond excuses waren voor het kabinet een worsteling', liet Rutte weten. Dat is een verschil met pakweg twintig jaar geleden, toen de kwestie nauwelijks een rol speelde.

Voor het proces van verontschuldiging voor de Holocaust en het slavernijverleden geldt allebei, dat het begon met een enkele uitspraak (koningin Beatrix, 1995 en Van Boxtel, 2001) en vervolgens spijt werd betuigd. In het geval van de Holocaust zijn er nu ook excuses aangeboden door de regering. Dat proces zien we bij de kerken minder duidelijk, de schuldbelijdenis kwam redelijk onverwacht.

De reden waarom de regering en de kerken zich nu (pas) verontschuldigd hebben voor hun tekort in de oorlog, blijft enigszins onduidelijk. Dat maakt het lastig om precies aan te geven wat de motieven voor excuses zijn, zeker ook omdat de Joden zich nauwelijks in het excuusdebat mengen. De motieven die in de verklaringen van de regering, NS en de kerken naar voren komen zijn vooral historisch. Ze kijken terug op gebeurtenissen in het verleden en erkennen dat ze toen zijn tekortgeschoten. Dat zou ook een verklaring zijn waarom nu pas excuses voor de Holocaust zijn aangeboden: historisch onderzoek naar de Tweede Wereldoorlog wordt steeds specifieker. Het onderzoek toont steeds meer aan dat veel ambtenaren, bedrijven en burgers zijn tekortgeschoten of zelfs actief hebben meegewerkt met de bezetter.

Nazaten van slaven mengen zich, in tegenstelling tot de Joodse gemeenschap, wel in het excuusdebat. Ze maken duidelijk dat excuses nodig zijn voor meer bewustwording en erkenning van het slavernijverleden en de doorwerking ervan in het heden. Ook vinden ze het belangrijk dat op een juiste manier aandacht wordt besteed aan het slavernijverleden. Motieven voor excuses voor het slavernijverleden richten zich dus op het verleden, maar meer nog op het heden.

De tijdlijn in hoofdstuk 1 liet zien dat er ook veel bezwaar is tegen het aanbieden van excuses voor het verleden. Dat kunnen historische bezwaren zijn, zoals bij de schuldbelijdenis van de kerken. Sommige mensen vonden de belijdenis niet nodig omdat de kerk het volgens hen best goed gedaan heeft in de Tweede Wereldoorlog. Het kunnen ook morele bezwaren zijn. Bijvoorbeeld: is de huidige generatie verantwoordelijk voor het handelen van het voorgeslacht? Een andere bezwaar betreft de uitwerking van excuses. Zijn die helend of verdelend? Verder valt op dat het slavernijdebat veel scherper is dan het Holocaustdebat. Op de excuses van Rutte voor de Holocaust is bijna uitsluitend positief gereageerd, terwijl op eventuele excuses van de regering voor het slavernijverleden veel kritiek is. Dat heeft vooral te maken met het feit dat de afstand in tijd en plaats voor het slavernijverleden groter is en de rol van Nederland daarin minder aanwijsbaar.

Aan excuses voor het verleden liggen motieven ten grondslag, (zoals behandeld in hoofdstuk 3 (en 4)) maar ook invloeden van historische en meer algemene ontwikkelingen. Die ontwikkelingen hebben geleid tot toenemende aandacht voor zwarte bladzijden uit het verleden. De historische ontwikkelingen die en rol hebben gespeeld, zijn het veranderde beeld van de oorlog en het ontstaan van de

multiculturele samenleving. Ze maakten excuses noodzakelijk. Excuses werden mogelijk door meer algemene ontwikkelingen. Zo veranderde verbondenheid in gemeenschappen (van zware naar lichte gemeenschappen) en nam het nationalisme af waardoor voor naties de ruimte ontstond om kritisch naar zichzelf en de eigen geschiedenis te kijken. Een andere ontwikkeling is de veranderde omgang met herinnering, herdenking en verzoening. In de herinnering van nu staan persoonlijke ervaringen en emoties centraal, waardoor het verleden als het ware opnieuw beleefd wordt. Doordat er geen afstand wordt genomen van het verleden, wordt het verleden niet vergeten en verwerkt. Het verklaart waarom het excuusdebat over het slavernijverleden meer dan 150 jaar na afschaffing nog zoveel emoties losmaakt.

Excuses kunnen een middel zijn om in het reine te komen met het verleden en als samenleving tot verzoening te komen. Tegelijkertijd kunnen excuses ook gemakkelijk misbruikt worden. Ook zitten er haken en ogen aan de praktijk van het aanbieden van excuses. Het vraagt aanvoelingsvermogen en soms geduld om op het juiste tijdstip excuses aan te bieden. De ontvangende partij moet er klaar voor zijn en excuses moeten gedragen worden door de gemeenschap namens wie ze worden aangeboden.

In de titel wordt gewezen op de overgang van excuusdebat naar excuuscultuur. Het is een feit dat er de laatste jaren toenemende aandacht is voor excuses voor zwarte bladzijden uit het verleden. Maar kan er gezegd worden dat er sprake is van een excuuscultuur? Ik zeg 'ja' omdat er duidelijk sprake is van een domino-effect. Het proces rondom Holocaust-excuses werd gevolgd door de vraag naar excuses voor het slavernijverleden (multidirectional memory) en het is niet ondenkbeeldig dat dit met nog meer onrecht uit het verleden zal gebeuren.¹⁹⁰ Het domino-effect treedt ook in dit opzicht op, dat excuses van de een, de ander ook aanzetten tot het aanbieden van excuses. Nederland biedt excuses aan na andere landen, die dat al veel eerder hadden gedaan.¹⁹¹ En de kerken bijvoorbeeld, lieten weten aan het denken te zijn gezet door de excuses van de regering, de NS en de toespraak van de koning. En nu blijkt dat de houding van de NS jegens de Duitse bezetter niet veel anders was dan die van talloze Nederlandse bedrijven is het voor de hand liggend, dat meer bedrijven zullen volgen.¹⁹² Dat is ook een kritiekpunt op het aanbieden van excuses: wanneer houdt het op?

Hoewel ik dus wel van mening ben dat er sprake is van een excuuscultuur, vind ik het wat kort door de bocht om excuses alleen af te doen als een hype. Bijvoorbeeld voor de excuses voor de Holocaust geldt dat door het voortgaande historische onderzoek er de laatste jaren steeds meer gegevens boven water zijn gekomen, die aanleiding geven tot excuses.

¹⁹⁰ Er zijn ook al excuses aangeboden voor het bloedbad van Rawagede en spijt betuigt aan nabestaanden Sebrenica

¹⁹¹ Dit is zowel gezegd over de excuses voor de Holocaust als voor het slavernijverleden, zie Rabbijn Cooper in Redactie buitenland. (2015) en

EenVandaag. (2018, 3 juli). *Excuses voor slavernijverleden: al twintig jaar onderwerp van discussie.*

<https://eenvandaag.avrotros.nl/item/excuses-voor-slavernijverleden-al-twintig-jaar-onderwerp-van-discussie/>

¹⁹² Historicus en onderzoeker David Barnouw in Soetenhorst, B. (2019)

Nawoord

Toen ik aan dit werkstuk begon, had ik niet kunnen bevroeden dat het onderwerp zo actueel zou worden. Het onderwerp was al heel actueel, maar de schuldbelijdenis van de kerken afgelopen november maakte het nog actueler. In de eerste versie sloot ik hoofdstuk 2 af met de vraag: Zouden daarom de kerken in het belijden van schuld niet voorop moeten gaan? Dat ik op die vraag zo spoedig antwoord zou krijgen, had ik nooit gedacht. Maar dat er zoveel kritiek op zou komen, had ik ook niet verwacht. Het laat het belang zien van voldoende historische onderbouwing en een zorgvuldige formulering. Bovendien maakt het duidelijk dat er naar excuses toegegroeid moet worden. Het aanbieden van excuses is geen moment, maar een proces dat tijd nodig heeft.

De actualiteit van het onderwerp maakt het onderwerp van dit onderzoek interessant en relevant. Het onderwerp raakt ook iedereen in Nederland omdat het gaat over ieders verantwoordelijkheid voor en omgang met het verleden. Dit maakt dat veel mensen ook een (stellige) mening over het onderwerp hebben. Als ik anderen over het onderwerp van mijn PWS vertelde kwam er vaak direct reactie. ‘Nou dat vind ik zo’n onzin...’ of juist een positieve reactie. Het zorgt ervoor dat het debat over excuses voor het verleden wel een fel debat is. Ik heb in dit onderzoek juist geprobeerd niet direct een standpunt in te nemen, maar naar de verschillende meningen te luisteren en te onderzoeken hoe het proces dat tot excuses leidt/leidde verloopt.

Dit werkstuk behandelde zowel de excuses voor de Holocaust als voor het slavernijverleden. Ik vond het interessant om me in beide processen en argumenten te verdiepen en ook te kunnen vergelijken. Naast verschillen laat het ook een lijn zien: van excuusdebat tot excuuscultuur. Die lijn blijkt uit de tijdlijn in dit werkstuk en wordt ook in veel artikelen opgemerkt. Heel vaak kwam ik een zin tegen als: ‘Historische excuses zijn een trend, misschien wel een hype’¹⁹³ en ‘Excuses voor slavernij, al twintig jaar onderwerp van discussie’¹⁹⁴. Het triggerde mij en riep bij mij de vraag op: hoe is de toenemende aandacht voor historische excuses te verklaren? Wanneer/waarmee is het eigenlijk begonnen? Aanvankelijk ging ik uit van 2000, later kwam ik ook artikelen tegen over de excuuscultuur die voor de eeuwwisseling geschreven waren die erop wijzen dat er al voor de eeuwwisseling iets in gang is gezet. De vraag hoe ‘de trend’, die wel in veel artikelen wordt opgemerkt te verklaren is, was eveneens een zoektocht. In bijna geen een van de artikelen werd een verklaring gegeven. Het interview met Wallet en de artikelen van Ed Jonker hebben mij hierin geholpen en ook naar andere literatuur verwezen.

De actualiteit van het thema en de behandeling van zowel excuses voor de Holocaust als het slavernijverleden maakte het schrijven van dit werkstuk ook lastig. De argumenten zijn heel verschillend en ook het verloop is duidelijk anders. Aan beide onderwerpen wilde ik recht doen, maar over het een was soms meer dan over het ander. Soms heb ik de keuze gemaakt om het apart te behandelen en soms gezamenlijk. Ook voor de rest van het werkstuk geldt dat keuzes gemaakt moesten worden om enerzijds volledig en anderzijds duidelijk en helder antwoord te geven. Het was een zoektocht en een proces van wijzigen en schrappen.

Juist die zoektocht heeft mij heel veel geleerd. Als ik soms dacht dat ik op een vraag geen antwoord meer zou vinden, vond ik na lang zoeken toch een artikel dat antwoord gaf. Soms een eenvoudig antwoord. De opmerking van historicus Van der Heijden die zei dat de laatste jaren de oorlog vooral over de Holocaust gaat, maar dit eerst niet het geval was, opende mijn ogen. Onbewust ging ik ervanuit dat hoe nu gedacht wordt, vroeger ook gedacht werd. Dat het beeld van de oorlog vroeger anders was, verklaart waarom nu andere vragen over de oorlog worden gesteld.

Daarnaast heb ik ook persoonlijk een ontwikkeling doorgemaakt gedurende het werkstuk. Onder andere door de schuldbelijdenis van de kerken, die ik voor mijn onderzoek op de voet gevolgd heb. Ik

¹⁹³ Kat. (2001). *Commentaar: De inflatie van het excuus*. Historisch Nieuwsblad.

<https://www.historischnieuwsblad.nl/commentaar-de-inflatie-van-het-excuus/> (Geraadpleegd: 11-12-2020)

¹⁹⁴ (EenVandaag, 2018)

heb meer begrip gekregen voor de kritiek op het aanbieden van excuses en meer oog gekregen voor de complexiteit van het debat. Ook ben ik steeds meer gaan beseffen dat excuses een schakel zijn in een veel breder en groter proces. Het gaat om veel meer dan alleen excuses.

Tot slot wil ik de in de inleiding genoemde personen hartelijk bedanken voor hun bereidheid om een interview te geven. De tijd die ze voor mij wilden nemen en de uitgebreidheid van hun antwoorden heb ik zeer gewaardeerd.

Bijlagen

Bronvermelding

Boeken

Bank, J. (2017). *God in de oorlog. De rol van de Kerk in Europa 1939-1945*. Balans.

Brink, D. V. J. (2013). *Studiebijbel OT 10 Jeremia-Klaagliederen* (Laatste editie). Christelijke Boekencentrale 't Gulden Boek.

Centrum voor Bijbelonderzoek. (2014). *Studiebijbel OT 11 Ezechiël - Daniël* (Laatste editie). Christelijke Boekencentrale 't Gulden Boek.

Soest, A. (2006). *Rood Als Scharlaken, Wit Als Sneeuw*. Uitgeverij Jongbloed.

Internetsites

AD. (2019, 8 juli). *Hoogleraar: Aboutaleb roept terecht op tot excuses voor het slavernijverleden*. Algemeendagblad. <https://www.ad.nl/rotterdam/hoogleraar-aboutaleb-roept-terecht-op-tot-excuses-voor-het-slavernijverleden~ad9e27f2/>

Bakker, R. (2020, 2 mei). *Nederlandse ambtenaren voerden de Jodenvervolging nauwgezet uit*. wyniasweek.nl. <https://www.wyniasweek.nl/nederlandse-ambtenaren-voerden-de-jodenvervolging-nauwgezet-uit/>

Blom, S. (2020, 1 juli). *Excuses slavernijverleden noodzakelijke investering in samenleving*. GroenLinks. <https://groenlinks.nl/nieuws/excuses-slavernijverleden-noodzakelijke-investering-samenleving>

BNR Webredactie. (2013, 25 juni). *BNR Juridische Zaken | 'Geen excuses want slavernij mogelijk niet onrechtmatig'*. bnr.nl. <https://www.bnr.nl/incoming/10120016/bnr-juridische-zaken-geen-excuses-want-slavernij-mogelijk-niet-onrechtmatig>

Boer, C. P. (2020, 17 november). *Kiezen voor schuld verzwijgen of schuld belijden*. *RD.nl*, 5.

Boodt, J. (2020, 30 juni). *Opinie: Het is tijd voor excuses voor de slavernij*. de Volkskrant. <https://www.volkskrant.nl/columns-opinie/opinie-het-is-tijd-voor-excuses-voor-de-slavernij~b7c630e3/>

Boom, J. (2001, 15 september). *Schuld en boete*. De Groene Amsterdammer. <https://www.groene.nl/artikel/schuld-en-boete>

Boon, T. D. (2020, 9 juli). *Het is best lastig uit te leggen wat met het woord excuus wordt bedoeld*. Trouw. <https://www.trouw.nl/cultuur-media/het-is-best-lastig-uit-te-leggen-wat-met-het-woord-excuus-wordt-bedoeld~bfb8392df/>

Bouchallikht. (2018, 16 oktober). *Excuseren kun je leren*. OneWorld. <https://www.oneworld.nl/lezen/discriminatie/sociaal-onrecht/excuseren-kun-je-leren/>

Bouwman, R. (2020, 4 februari). *Ons schuldgevoel over de Tweede Wereldoorlog mag wel wat minder*. EWmagazine.nl. <https://www.ewmagazine.nl/opinie/opinie/2020/02/ons-schuldgevoel-over-de-tweede-wereldoorlog-mag-wel-wat-minder-735718/>

Butijn, H. (2001, 2 november). *Kilte maar ook warmte na WO II*. Trouw. <https://www.trouw.nl/nieuws/kilte-maar-ook-warmte-na-wo-ii~b91f95b5/>

Coronel, M. (2020, 1 juli). *Tijdens de slavernij is de basis gelegd voor institutioneel racisme*. de Kanttekening. <https://dekanttekening.nl/interview/tijdens-de-slavernij-is-de-basis-gelegd-voor-institutioneel-racisme/>

DeYoung, K. (2020, 16 november). *Publieke excuses moeten iets kosten*. RD.nl. <https://www.rd.nl/artikel/669854>

Discriminatiecijfers in 2018. (2019). <https://www.rijksoverheid.nl/binaries/rijksoverheid/documenten/rapporten/2019/04/16/discriminatiecijfers-in-2018/Discriminatiecijfers+in+2018.pdf>

Doorn, J. A. A. (2000, 20 mei). *Niet veel beter dan de moffen*. NRC. <https://www.nrc.nl/nieuws/2000/05/20/niet-veel-beter-dan-de-moffen-7495465-a897773>

Dr. De Boer: Antisemitisme ook in gereformeerde gezindte. (2020, 9 september). *RD.nl*, 12.

Drayer, E. (2008, 15 mei). *Lekker wentelen in schuld en schaamte*. Trouw. <https://www.trouw.nl/nieuws/lekker-wentelen-in-schuld-en-schaamte~b26e9458/>

Drayer, E. (2019). *Witte schuld* (1ste editie). Atlas Contact.

Dros, L. (2013, 29 juni). *Historicus vindt excuus kerken voor slavernij misplaatst*. Trouw. <https://www.trouw.nl/nieuws/historicus-vindt-excuus-kerken-voor-slavernij-misplaatst~b2fa3941/>

Dujardin, A. (2020, 26 januari). *Excuses van Rutte verrassen Joodse gemeenschap*. Trouw. <https://www.trouw.nl/nieuws/excuses-van-rutte-verrassen-joodse-gemeenschap~bcfd87f7/>

EenVandaag. (2018, 3 juli). *Excuses voor slavernijverleden: al twintig jaar onderwerp van discussie*. <https://eenvandaag.avrotros.nl/item/excuses-voor-slavernijverleden-al-twintig-jaar-onderwerp-van-discussie/>

Excuses NS voor rol bij jodentransport. (2005, 30 september). Trouw. <https://www.trouw.nl/nieuws/excuses-ns-voor-rol-bij-jodentransport~b2491dba/>

Fatah-Black, K. J. (2020, 7 maart). *Opinie Karwan Fatah-Black: Slavernij en holocaust in het onderwijs*. Joop. <https://joop.bnnvara.nl/opinies/slavernij-en-holocaust-in-het-onderwijs>

Gemeenteraad Amsterdam. (2019, juni). *Initiatiefvoorstel voorbereiding excuses slavernijverleden*. https://assets.amsterdam.nl/publish/pages/896596/initiatiefvoorstel_vorbereiding_excuses_slavernijverleden_van_leden_taimounti_bloom_simons_ceder_lar.pdf

Heilbron, M. (2019). Naar een meerstemmig perspectief op het Nederlandse slavernijverleden. *Beleid en Maatschappij*, 46(2), 276–285. <https://doi.org/10.5553/benm/138900692019046002007>

Historici reageren positief en verrast op de excuses van Rutte. (2020, 7 april). Historisch Nieuwsblad. <https://www.historischnieuwsblad.nl/historici-reageren-positief-en-verrast-op-de-excuses-van-rutte/>

Historiek. (2020, 26 januari). *Geen excuus kabinet voor 'slappe houding' Jodenvervolg*. <https://historiek.net/geen-excuus-kabinet-voor-slappe-houding-jodenvervolg/14280/>

Houten, M. (2020, 9 november). *Waar kwam de schuldbelijdenis van de PKN vandaan? Een reconstructie*. Trouw. <https://www.trouw.nl/religie-filosofie/waar-kwam-de-schuldbelijdenis-van-de-pkn-vandaan-een-reconstructie~b9e84a6c/>

Hpdetijd. (2012, 27 januari). *Sorry voor de Middeleeuwen*. Hpdetijd.nl. <https://www.hpdetijd.nl/2012-01-27/sorry-voor-de-middeleeuwen/>

- Jong, J. (2001). Tussen Shoah en koloniaal verleden. *BMGN - Low Countries Historical Review*, 116(3), 330. <https://doi.org/10.18352/bmgn-lchr.5501>
- Jonker, E. (z.d.). *Holocaust versus slavernij*. www.nederlandseboekengids.com.
http://www.nederlandseboekengids.com/wp-content/uploads/2017/03/Holocaust-versus-Slavernij_.pdf
- Jonker, E. (2014a). Historische excuses. Inleiding. *BMGN - Low Countries Historical Review*, 129(4), 62. <https://doi.org/10.18352/bmgn-lchr.9860>
- Jonker, E. (2014b). Over historische excuses, morele genoegdoening en verzoening. *BMGN - Low Countries Historical Review*, 129(4), 65. <https://doi.org/10.18352/bmgn-lchr.9862>
- Kamminga, M. (2020, 20 juli). 'Witte' excuses plaatsen zwarte Nederlanders in een vreemde positie. Trouw. <https://www.trouw.nl/opinie/witte-excuses-plaatsen-zwarte-nederlanders-in-een-vreemde-positie~b33953a1/>
- Kat. (2001). *Commentaar: De inflatie van het excuus*. Historisch Nieuwsblad. <https://www.historischnieuwsblad.nl/commentaar-de-inflatie-van-het-excuus/>
- Keultjes, H. (2020, 13 juni). *Klaver tegen Rutte: 'Maak excuses voor slavernijverleden'*. Het Parool. <https://www.parool.nl/nederland/klaver-tegen-rutte-maak-excuses-voor-slavernijverleden~b9acae837/>
- Lohuis, O. (2020). *Interview met Dr. Ir. Jan van der Graaf*. Goednieuwsbediening. <https://www.goednieuwsbediening.nl/artikelen-van-oscar-lohuis/120-interview-met-dr-ir-jan-van-der-graaf>
- Meiden, A. (1995, 23 augustus). *Zin en onzin van de excuus-cultuur*. Trouw. <https://www.trouw.nl/nieuws/zin-en-onzin-van-de-excuus-cultuur~bf0abf72/>
- Ministerie van Algemene Zaken. (2020, 21 februari). *Toespraak van minister-president Mark Rutte bij de Nationale Holocaust Herdenking, Amsterdam*. Toespraak | Rijksoverheid.nl. <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/toespraken/2020/01/26/toespraak-van-minister-president-mark-rutte-bij-de-nationale-auschwitzherdenking-amsterdam>
- Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties. (2019, 1 juli). *Kabinet vindt dialoog over slavernijverleden van groot belang*. Nieuwsbericht | Rijksoverheid.nl. <https://www.rijksoverheid.nl/actueel/nieuws/2019/07/01/kabinet-vindt-dialoog-over-slavernijverleden-van-groot-belang>
- Mulder, M. (2020, 18 februari). *Theologenblog: Rutes excuus voor Holocaust vraagt om vervolg*. RD.nl. <https://www.rd.nl/opinie/theologenblog-rutes-excuus-voor-holocaust-vraagt-om-vervolg-1.1633036>
- Nederlandse bedrijven worstelen met slavernijverleden*. (2020, 20 juni). RTL Nieuws. <https://www.rtlnieuws.nl/economie/bedrijven/artikel/5160803/nederlandse-bedrijven-worstelen-slavernijverleden-asr-abn>
- NiNsee: "Herdenken is een dynamisch proces." (2020, 19 februari). Afro Magazine. <https://afromagazine.nl/nieuws/ninsee-herdenken-een-dynamisch-proces>
- Nordholt, L. S. (2018, 31 januari). 'De' Nederlandse Geschiedenis? Hoezo?! Over de Muur. <https://overdemuur.org/de-nederlandse-geschiedenis-hoezo/>
- NOS. (2012, 4 januari). "Excuus over passiviteit in WOII". <https://nos.nl/artikel/327644-excuus-over-passiviteit-in-woii.html>

- NOS. (2013, 14 juni). *Kerken erkennen schuld slavernij*. <https://nos.nl/artikel/517946-kerken-erkennen-schuld-slavernij.html>
- NOS. (2020a, januari 26). *Kabinet worstelde met excuses voor tekortschieten bij Holocaust*. <https://nos.nl/artikel/2320391-kabinet-worstelde-met-excuses-voor-tekortschieten-bij-holocaust.html>
- NOS. (2020a, januari 26). *Excuses Rutte: overheid schoot tekort tijdens de Holocaust*. <https://nos.nl/artikel/2320304-excuses-rutte-overheid-schoot-tekort-tijdens-de-holocaust.html>
- NOS. (2020b, januari 27). *Podcast Oog: 200 jaar op Antarctica, excuses van Rutte en de Britten zijn weg*. <https://nos.nl/artikel/2320518-podcast-oog-200-jaar-op-antarctica-excuses-van-rutte-en-de-britten-zijn-weg.html>
- NOS. (2020c, juli 1). *D66 en ChristenUnie willen excuses regering voor slavernijverleden*. <https://nos.nl/artikel/2339176-d66-en-christenunie-willen-excuses-regering-voor-slavernijverleden.html>
- NOS. (2020d, juli 2). *Bijna 5000 vergoedingen toegekend om NS-transporten WOII*. <https://nos.nl/artikel/2339287-bijna-5000-vergoedingen-toegekend-om-ns-transporten-woii.html>
- NOS. (2020e, november 8). *Protestantse kerk erkent op herdenking Kristallnacht schuld in WO II*. <https://nos.nl/artikel/2355736-protestantse-kerk-erkent-op-herdenking-kristallnacht-schuld-in-wo-ii.html>
- NOS. (2020f, november 28). *Verzetsmensen verbijsterd na schuldbelijdenis Protestantse Kerk*. <https://nos.nl/nieuwsuur/artikel/2358482-verzetsmensen-verbijsterd-na-schuldbelijdenis-protestantse-kerk.html>
- Nourhussen, S. (2008, 24 december). *De perfecte spijtbetuiging*. Trouw. <https://www.trouw.nl/nieuws/de-perfecte-spijtbetuiging~bcb7a444/>
- NS. (2015, 27 januari). *Reactie op uitzending Brandpunt over 70 jaar bevrijding Auschwitz*. NS.nl. <https://nieuws.ns.nl/ns-reactie-op-uitzending-brandpunt-over-70-jaar-bevrijding-auschwitz/>
- NU.nl. (2020, 13 juni). *GroenLinks-leider Klaver wil excuses voor Nederlands slavernijverleden*. NU - Het laatste nieuws het eerst op NU.nl. <https://www.nu.nl/politiek/6057830/groenlinks-leider-klaver-wil-excuses-voor-nederlands-slavernijverleden.html>
- Oostindie, G. (2004). Slaven van het schuldgevoel. *De Academische Boekengids*, 20–22. <https://www.nederlandseboekengids.com/wp-content/uploads/2017/03/Slaven-van-het-schuldgevoel.pdf>
- Paas, S. (2020, september). Standbeelden als gefotoshopte geschiedenis. *De Nieuwe Koers*, 51(7), 27–31.
- Paelinck, & Arnoudt. (2020, 30 juni). *Na de spijtbetuiging van koning Filip: wat is het verschil met excuses? En leidt dit tot herstelbetalingen?* vrtnws.be. <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2020/06/30/reactie-brief-koning/>
- Pepijn van den Brink. (2020, 2 juli). *Segers (CU): Excuses voor slavernijverleden moeten in volgend regeerakkoord*. NPO Radio 1. <https://www.nporadio1.nl/binnenland/24903-segers-cu-excuses-voor-slavernijverleden-moeten-in-volgend-regeerakkoord>
- Pinedo, D., & Musch, S. (2020, 26 januari). *'Fantastisch dat de pijn is benoemd'*. NRC. <https://www.nrc.nl/nieuws/2020/01/26/fantastisch-dat-de-pijn-is-benoemd-a3988277>

- Pre, R. (2020, 13 juni). *Klaver roept op tot excuses voor de slavernij: 'Erken de pijn'*. de Volkskrant. <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/klaver-roept-op-tot-excuses-voor-de-slavernij-erken-de-pijn~bd8b4875/?referrer=https%3A%2F%2Fwww.google.com%2F>
- Protestantse excuses over de jodenvervolgning terecht?* - OVT. (2020, 8 november). NPO Radio 1. <https://www.nporadio1.nl/ovt/onderwerpen/67479-2020-11-08-protestantse-excuses-over-de-jodenvervolgning-terrecht>
- Raad van Kerken in Nederland. (2020, 28 april). *Verantwoording slavernij*. raadvankerken.nl. <https://www.raadvankerken.nl/nieuws/2013/06/verantwoording-slavernij/>
- Redactie buitenland. (2015, 31 juli). *Joden vragen excuses Nederland voor Shoah*. RD.nl. <https://www.rd.nl/artikel/624407-joden-vragen-excuses-nederland-voor-shoah>
- Redactie Economie. (2020, 20 juni). Banken bezien hun roemloze verleden. *Reformatorisch Dagblad*, 21.
- Redactie kerk. (2020, 9 november). Opperrabbijn Jacobs: Excuses PKN niet nodig; wel strijd tegen antisemitisme. *RD.nl*. <https://www.rd.nl/artikel/885319>
- Reformatorisch Dagblad. (2012a, januari 5). *Commentaar: Excuses voor Jodenvervolgning verlossen niet van schuld en smet*. RD.nl. <https://www.rd.nl/artikel/428968>
- Reformatorisch Dagblad. (2012b, mei 12). *Holocaust herdacht én verdoezeld in Nederland*. RD.nl. <https://www.rd.nl/artikel/445577>
- Reformatorisch Dagblad. (2020a, oktober 9). Weerwoord: Plaatsvervangend schuld belijden. *RD.nl*, N.b.
- Reformatorisch Dagblad. (2020b, november 13). Verklaring: Wij erkennen onze nalatigheid tegenover het Joodse volk. *RD.nl*, 15.
- Ribbens, K. (2013, 25 oktober). *RePub, Erasmus University Repository: Strijdtonelen. De Tweede Wereldoorlog in de populaire historische cultuur*. repub.eur. <https://repub.eur.nl/pub/51038/>
- Rijken, K. (2020, 23 februari). *Gestorven Jos van Kemenade (82) stelde Joods Nederland teleur met zijn restitutie-rapport*. Jonet.nl. <https://jonet.nl/gestorven-jos-van-kemenade-82-stelde-joods-nederland-teleur-met-zijn-restitutie-rapport/>
- RiskenBusiness. (2020, 19 juni). *Lloyd's biedt in licht van Black Lives Matter-beweging excuses aan voor zijn historische banden met de slavenhandel*. Risk en Business. <https://www.riskenbusiness.nl/nieuws/insurance/lloyds-biedt-in-licht-van-black-lives-matter-beweging-excuses-aan-voor-zijn-historische-banden-met-de-slavenhandel>
- Rutte weigert excuses negeren Holocaust*. (2012, 12 januari). Joop. <https://joop.bnnvara.nl/nieuws/rutte-weigert-excuses-negeren-holocaust>
- Salm, H. (2018, 17 juli). *"Sorry" zeggen voor het slavernijverleden is moeilijk*. Trouw. <https://www.trouw.nl/nieuws/sorry-zeggen-voor-het-slavernijverleden-is-moeilijk~bf1c2a3c/>
- Schot, A. (2020, 9 oktober). Weerwoord: Plaatsvervangend schuld belijden. *RD.nl*, n.b.
- Schravesande, F. (2020, 8 november). *'Protestantse kerk liet het zaad van haat groeien'*. NRC. <https://www.nrc.nl/nieuws/2020/11/08/protestantse-kerk-liet-het-zaad-van-haat-groeien-a4019292>
- Segers, G. (2020, 1 juli). *Erkenning, dialoog en excuses slavernijverleden*. ChristenUnie.nl. <https://www.christenunie.nl/blog/2020/07/01/Erkenning-dialoog-en-excuses-slavernijverleden>

- Soest, H. (2020, 26 januari). *Rutte: excuses voor houding regering ten aanzien van Holocaust*. Het Parool. <https://www.parool.nl/nieuws/rutte-excuses-voor-houding-regering-ten-aanzien-van-holocaust~b00b1d20/>
- Soetenhorst, B. (2019, 1 september). 'Houding NS niet anders dan andere bedrijven in oorlog'. Het Parool. <https://www.parool.nl/nieuws/houding-ns-niet-anders-dan-andere-bedrijven-in-oorlog~bb5855a4/>
- Sommer, M. (2016, 27 oktober). *De historicus werpt zich nu op als rechter. Van Deursen zou zich omdraaien in zijn graf*. Nederlands Dagblad. <https://www.nd.nl/opinie/opinie/625285/de-historicus-werpt-zich-nu-op-als-rechter-van-deursen-zou-zich-omdraaien-in-zijn-graf>
- Sonnevelt, C. (2020, 12 mei). Tijd dringt voor schuldbelijdenis aan Joodse volk. *Reformatorisch Dagblad*.
- Soudagar. (2020, 3 juli). *Excuses voor het slavernijverleden: (waarom) moeten we dat willen?* OneWorld. <https://www.oneworld.nl/lezen/discriminatie/racisme/excuses-voor-het-slavernijverleden-waarom-moeten-we-dat-willen/>
- Spruyt, D. B. J. (2000, 5 mei). *Digibron.nl, Zwarte bladzijden horen in geschiedenisboek*. Digibron.nl. https://www.digibron.nl/viewer/collectie/Digibron/id/tag:RD.nl,20000505:newsml_b6b90c00bb7591465b3973db481bf942
- Stolk, M. (2013, 22 juni). *Ds. Van den Brink: Bijbelse visie op slavernij revolutionair*. RD.nl. <https://www.rd.nl/kerk-religie/ds-van-den-brink-bijbelse-visie-op-slavernij-revolutionair-1.319315>
- Tijd voor excuses Nederlandse houding Jodenvervolging*. (2012, 4 januari). ed.nl. <https://www.ed.nl/binnenland/tijd-voor-excuses-nederlandse-houding-jodenvervolging~a8d4ef5c/>
- Tongeren, P. (2020, 29 februari). *Excuses voor slavernij en Holocaust. Kan dat?* Trouw. <https://www.trouw.nl/nieuws/excuses-voor-slavernij-en-holocaust-kan-dat~b8c646ec/>
- Van der Graaf, J. (2020a, mei 19). Schuld aan vervolging van Joden vraagt om verzoening. *Reformatorisch Dagblad*, 26–27.
- Van der Graaf, J. (2020b, juni 30). Schuld aan Joden is niet te compenseren. *Reformatorisch Dagblad*, n.b.
- Van der Heijden, C. A. M. (2012, 7 maart). *De zwarte canon*. De Groene Amsterdammer. <https://www.groene.nl/artikel/de-zwarte-canon>
- Van der Zwaag. (2020a, oktober 22). Gemengde reacties op schuldbelijdenis kerken richting Joden. *RD.nl*, 2–3.
- Van der Zwaag. (2020b, november 13). „Nalatigheid” richting Joden doet kerk diep buigen. *Reformatorisch Dagblad*, 2–3.
- Van der Zwaag. (2020c, november 13). Reformatorische kerken overhandigen schuldbelijdenis aan Joden. *RD.nl*, 2–3.
- Van Soest, H. (2020, 22 augustus). *Historicus Emmer: “Er wordt gedaan alsof elke plantage een hel op aarde was.”* ad.nl. <https://www.ad.nl/binnenland/historicus-emmer-er-wordt-gedaan-alsof-elke-plantage-een-hel-op-aarde-was~ab02e9bd/>
- Verbeeck, G. (z.d.). *Karakter*. Karakter. <https://www.tijdschriftkarakter.be/de-macht-van-het-excuus/>
- Verbum. (2020, 28 januari). *Holocaustexcuses en zilverbougie*. <https://verbum.nl/wp-content/uploads/2020/02/Holocaustexcuses-en-Zilvercourage.pdf>

Verklaring Protestantse Kerk tijdens Kristallnachtherdenking 2020. (2020, 8 november). Protestantse Kerk in Nederland. <https://www.protestantsekerk.nl/nieuws/verklaring-van-de-protestantse-kerk-tijdens-kristallnachtherdenking-2020/>

Visser, Y. (2020, 2 juli). *Geen excuses regering voor slavernijverleden.* Historiek. <https://historiek.net/geen-excuses-regering-voor-slavernijverleden/135823/>

Volkskrant. (2007, 4 mei). *Waar blijven de officiële excuses?* de Volkskrant. <https://www.volkskrant.nl/mensen/waar-blijven-de-officiële-excuses~b589bad6/>

Wallet, B. T. (2015). Zwarte bladzijden. *Wapenveld*, 65(1), 2–8. <https://wapenveldonline.nl/artikel/1231/zwarte-bladzijden/>

Westerbeke, H. (2019, 6 juli). *Historicus: Verzet Smijtegelt tegen slavernij verdient plaquette.* RD.nl. <https://www.rd.nl/artikel/806177-historicus-verzet-smijtegelt-tegen-slavernij-verdient-plaquette>

Wier, M. (2020, 2 juli). *Polarisatie? Excuses voor de slavernij zorgen juist voor nuance in het racismedebat, denkt Kathleen Ferrier* Trouw. <https://www.trouw.nl/binnenland/polarisatie-excuses-voor-de-slavernij-zorgen-juist-voor-nuance-in-het-racismedebat-denkt-kathleen-ferrier~b40b252a/>

Wilde, L. (2020, 8 juli). *Een excuus om de zwarte bladzijde om te draaien.* De Standaard. https://www.standaard.be/cnt/dmf20200707_97637132